

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: «Azərbaycan tarixi»

FAKÜLTƏ: Əyani

MÜHAZİRƏ

MÖVZU: №14 «AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ»

Vaxt-4 saat

Tərtib etdilər: «İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis leytenantı

Rəşad Qasimov

«İctimai elmlər»
kafedrasının müəllimi,
polis baş leytenantı

Rəhim Məcnunov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.

Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2014-cü il

BAKİ 2014

MÖVZU № 14. «AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ»**PLAN*****GİRİŞ***

- 1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və fəaliyyəti. Bakının azad edilməsi.**
- 2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili siyasəti.**
- 3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti.**
- 4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və onun səbəbləri.**

NƏTİCƏ:**Ə D Ə B İ Y Y A T:**

1. Azərbaycan tarixi. V cild. Bakı, 2001.
2. İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2005.
3. Nəсібzadə N. Azərbaycan demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
4. Nəcəfov B. Azərbaycan demokratik Respublikası. Bakı, 1992.
5. Rəsulzadə M. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
6. Məmmədzadə M.B. Azərbaycan milli hərəkatı. Bakı, 1992.
7. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
8. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. (1918-1920). Bakı, 1993.
9. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. Bakı, 1989. cild.

GİRİŞ

Cənubi Qafqaz Seyminin Osmanlı ilə münasibətlərinin pisləşməsi, real gücə malik olmaması tezliklə onun varlığını itirməsinə səbəb oldu. Mart hadisələrindən sonra Azərbaycan fraksiyasının Seymə olan inamı zəiflədi və müstəqillik ideyası birmənalı olaraq ön plana çəkildi. May ayının 26-da Gürcü, 27-də isə Azərbaycan fraksiyalarının Cənubi Qafqaz Seymini tərk etmələri ilə bu qurum süqut etdi.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan fraksiyası Azərbaycanın İstiqlaliyyət bəyannaməsini qəbul etməklə müsəlman Şərqiində ilk demokratik dövlətin əsasını qoydu. Bu dövlətin siyasi quruluş forması Xalq Cumhuriyyəti idi. Ali qanunverici orqan Milli Şura, onun qarşısında cavabdehlik daşıyan orqan isə Nazirlər Kabineti idi. Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə, hökumət kabinetinin sədri isə F.Xoyski idi. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin fəaliyyət dövrü üç mərhələyə bölünür: Tiflis, Gəncə və Bakı dövrləri.

AXC yarandığı gündən xarici siyasət sahəsində bir çox uğurlu addımlar atmışdı. Belə ki, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, İran, RSFSR, Dağlılar Respublikası, İtaliya, Antanta bloku dövlətləri ilə fəal xarici siyasət aparılmışdı.

Daxili siyasət sahəsində də AXС hökuməti bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi. Ordu quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil sahəsində müəyyən işlər görülmüş, islahatlar keçirilmişdi.

**Sual 1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və fəaliyyəti.
Bakının azad edilməsi.**

Zaqafqaziya Federativ Respublikasının süqutu Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlətin - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının yaranması ilə nəticələndi.

1918-ci il may ayının 27-də artıq keçmiş Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan fraksiyası yaranmış siyasi vəziyyəti müzakirə etmək üçün fəvqəladə iclas çağırırdı. Uzun sürən müzakirələrdən sonra Müvəqqəti Milli Şura yaratmaq qərara alındı. Müvəqqəti Milli Şuranın sədri vəzifəsinə M.Ə.Rəsulzadə ("Müsavət" Partiyası MK-nın sədri), İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsinə isə F.X.Xoyski (bitərəf) seçildi.

1918-ci il mayın 28-də Tiflis şəhərində Azərbaycan Milli Şurasının sədrinin müavini Həsən bəy Ağayev, katib Mustafa Mahmudov, Fətəli Xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Mir Hidayət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Heybətqulu Məmmədbəyov, Mehdi bəy Hacinski, Əliəsgər bəy Mahmudbəyov, Aslan bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbər Ağa Şeyxülislamov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadat bəy Məlikaslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şaxtaxtinski, Firidun bəy Köçərli, Camo bəy Hacinski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Cəfər bəy Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Cavad Məlik-Yeqanov və Hacı Molla Axundzadədən ibarət tərkibdə Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında Akt (Əqdnamə) qəbul etdi.

Beləliklə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk konstitusiya aktı -İstiqlal Aktının qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi dünyada Xalq Cümhuriyyəti formasında elan olundu.

Bu siyasi və hüquqi sənəddə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığı bəyan edilmiş, onun hakimiyyətinin şamil olduğu ərazinin hüdudları müəyyənləşdirilmiş, həmçinin dövlətin əsas fəaliyyət prinsipləri öz əksini tapmışdır. İstiqlal Aktında demokratik dövlətə məxsus atributların - hakimiyyətin xalqa mənsub olması, vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi, bütün xalqların, hər bir kəsin milli, dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azad inkişafı üçün şərait yaradılması, ən nəhayət, hakimiyyətin bölünməsi kimi prinsiplərin dövlət fəaliyyətinin əsası kimi bəyan edilməsi Azərbaycan xalqının suveren, demokratik, hüquqi dövlət yaratmaq əzmində olduğunu bütün bəşəriyyətə nümayiş etdirdi. İstiqlal Aktı bəyannaməsi Azərbaycan millətinin Kulturnation (millət-mədəniyyət) statusundan tamamilə başqa siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji statusa - Statenation (millət-dövlət) statusuna qədəm qoyduğunu göstərdi.

İstiqlal Aktının qəbul edildiyi Milli Şuranın elə həmin iclasında ilk Azərbaycan hökumətini təşkil etmək tapşırığı almış Fətəli xan Xoyski Müvəqqəti hökumətin tərkibini elan etdi: Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri - Fətəli xan Xoyski (bitərəf); maliyyə naziri və xalq maarifi naziri - Nəsim bəy Yusifbəyli ("Müsavət"); xarici işlər naziri - Məmməd Həsən Hacinski ("Müsavət"); yollar naziri və poçt-teleqraf naziri - Xudadat bəy Məlikaslanov (Müsəlman Sosialist Bloku); ədliyyə naziri - Xəlil bəy Xasməmmədov ("Müsavət"); əkinçilik naziri - Əkbər Şeyxülislamov ("Hümmət"); hərbi nazir - Xosrov-Paşa bəy Sultanov ("İttihad"); ticarət və sənaye naziri - Məmməd-Yusif Cəfərov (bitərəf); dövlət nəzarəti naziri - Camo Hacinski (Müsəlman Sosialist Bloku). Elə həmin gün

Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski bir sıra dövlətlərin xarici işlər nazirliklərinə müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması haqqında radioqram göndərdi. Radioqramda hökumətin müvəqqəti yerləşdiyi şəhərin Yelizavetpol (Gəncə) olduğu göstərilirdi.

1918-ci ilin yayında Azərbaycanda siyasi vəziyyət ölkədə ikihakimiyyətlik olması ilə səciyyələnirdi. Belə ki, Azərbaycanın şərq hissəsi (Bakı quberniyası) Bakıda fəaliyyət göstərən Xalq Komissarları Sovetinin təsiri, qərb hissəsi isə (Yelizavetpol quberniyası) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin hakimiyyəti altında idi.

1918-ci ilin yayında Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti olduqca mürəkkəb idi. Burada Böyük Britaniya, Almaniya və RSFSR kimi üç böyük dövlətin siyasi və iqtisadi maraqları toqquşurdu. Onların hər biri Bakı neftinə yiyələnmək istəyir və bir-biri ilə rəqabət aparırdı. Davam edən Birinci dünya müharibəsi şəraitində mübarizə obyektlərindən biri də Azərbaycan, o cümlədən onun ayrılmaz hissəsi olan neft Bakısı idi. Dünyanı yenidən bölüşdürmək istəyən böyük dövlətlər üçün həmçinin Xəzər dənizində öz hökmranlığını bərqərar etmək cəhdləri səciyyəvi idi.

Yaxın Şərqdə böyük hərbi qüvvəyə malik olan və Sovet Rusiyasına qarşı hərbi müdaxiləni başlayan İngiltərə Bakını onun əlindən almağa və Almaniyanı Bakıya yaxın qoymamağa çalışırdı. İngiltərənin baş naziri D.Lloyd Corc öz memuarlarında yazırdı ki, "Biz o vaxt əli qoynunda oturmamışdıq". Sonralar ingilislərin 1918-ci ildə Bakıdakı hərəkətlərindən yazan İngiltərənin "Tayms" qəzeti bu cəhətin olduqca mühüm etirafı kimi yazmışdı: "Biz gəlmişdik ki, Bakının neft mədənlərini zəbt edək".

İngiltərə rəhbərliyi Bakını işğal etmək əməliyyatını həyata keçirməyi İranın Ənzəli limanında cəmlənmiş Britaniya hərbi dəstəsinin komandanı general Densterville tapşırırmışdı: Densterville Bakıdakı eser, menşevik və daşnaklarla əlaqə yaratdı ki, şəhərin işğalı planını hazırlamaqda və həyata keçirməkdə onlardan kömək alsın.

Daşnak, menşevik və eserlər cəbhədə və cəbhə arxasında intizamsızlıq törətmək məqsədilə öz pozuculuq fəaliyyətlərini gücləndirir, şəhərdə vəziyyətin ağır olmasından, mövcud ərzaq böhranının kəskinləşməsindən istifadə edərək, ingilis ordusunun Bakıya dəvət edilməsi üçün geniş təbliğat aparırdılar. Onlar mətbuatda və mitinqlərdə çıxış edib kütlələri inandırırırdılar ki, ingilislər nəinki Bakını qoruyub saxlamağa kömək göstərəcək, həm də əhalini ərzaqla təmin edəcəklər. Əhalinin bir qismi bu təbliğatın təsiri altına düşürdü.

İyun ayında İngiltərə konsulu Mak-Donnelin fəal iştirakı ilə Bakıda eserlər tərəfindən sui-qəsdə cəhd edildi, lakin o, uğursuzluqla nəticələndi.

Neft mənbələri olan regionların zəbt edilməsi o zaman yanacağa və digər neft məhsullarına kəskin ehtiyac duyan Almaniya hökumətinin də planlarında böyük yer tuturdu.

General Lüdendorf belə hesab edirdi ki, Qafqazı ələ keçirməklə iqtisadi blokadanı yarmaq və Almaniyanı iqtisadi cəhətdən gücləndirmək, almanlarda qələbəyə inam oyatmaq mümkün olacaq. Lakin bunun üçün, onun açıqcasına etiraf etdiyi kimi, almanlara "Bakıya gəlib çıxmaq" lazım idi.

Almaniyanın Qafqazı, o cümlədən Bakını ələ keçirmək cəhdlərinin ciddiliyi və ona böyük əhəmiyyət verildiyini Almaniya Baş Qərargahının 1918-ci ilin iyul ayında Belçikanın Spa şəhərində keçirilmiş məxfi müşavirəsi də aşkar şəkildə

göstərirdi. Müşavirədə kayzer II Vilhelm, Hindenburq, Lüdendorf və digər generallar iştirak edirdilər.

Lakin ordusu Qərb cəbhələrində olan Almaniya Bakını öz hərbi qüvvələri ilə zəbt edə bilməzdi, o, bu işdə yalnız öz müttəfiqinə-qoşunları Qafqaz İslam Ordusu tərkibində Bakıya hücum edən Türkiyəyə ümid bəsləyə bilərdi.

Lakin Almaniyanın bu hücumu münasibəti ikili və olduqca ziddiyyətli mahiyyət daşıyırdı: həm onu dəstəkləyir, həm də ondan ciddi ehtiyat edirdi.

Almaniyanın hakim dairələrində Qafqaz İslam Ordusunun Bakını ala biləcəyinə inam yox idi, amma hərbi əməliyyatların gedişində neft mədənlərinin məhv edilə biləcəyindən də narahat olurdular.

1918-ci ilin iyul ayında Mərkəz ölkələrinin və Cənubi Qafqaz respublikalarının qarşdakı konfransında iştirak etmək üçün İstanbula göndərilmiş Azərbaycan diplomatik nümayəndə heyəti belə mürəkkəb və ziddiyyətli beynəlxalq vəziyyət şəraitində işləməli oldu. Heyətin başçısı M.Ə.Rəsulzadə, üzvləri isə X.Xasməmmədov və başqaları idi. Nümayəndə heyətinə konfransın digər iştirakçıları (Türkiyə, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar Respublikası) ilə siyasət, iqtisadiyyat, maliyyə məsələləri və hərbi problemlər barəsində danışıqlar aparmaq tapşırılmışdı.

Bundan başqa, nümayəndə heyəti üzvlərinə Türkiyə tərəfi ilə qapalı danışıqlara getmək və mümkün ola bilən separat müqavilə bağlamaq üçün səlahiyyət verilmişdi.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə özünü məharətli diplomat kimi göstərərək, həmin vaxt RSFSR, Almaniya və Türkiyə arasında Bakı neftindən istifadə etmə uğrunda gedən diplomatik dairələrdə "Bakı məsələsi" adlandırılan siyasi mübarizənin mərkəzində oldu. Azərbaycan hökumətinə ünvanlandığı hesabatlarında o, yaranmış vəziyyətin dərin təhlilini verir və həyata keçirilməli konkret tədbirlər təklif edirdi. M.H.Hacinskiyə məktubunda o, qeyd edirdi: "Sizə məlumdur ki, neft haqqında məsələ Azərbaycandan çox Türkiyə-Almaniya məsələsidir".

Almaniyanın İstanbuldakı səfiri Bernsdorf, öz ölkəsinin hakim dairələrinin ehtiyatlandığını ifadə edərək, M.Ə.Rəsulzadədən Bakının bolşeviklər tərəfindən dağıdılması təhlükəsi haqqında məlumat verməsini xahiş etmişdi. İstanbul konfransının keçirilməsində Almaniya öz məqsədlərini güdüdü. Alman qoşunlarının Gürcüstanda yerləşən məhdud kontingenti Türkiyəyə müqavimət göstərmək və ya Bakını tutmaq üçün kifayət deyildi. Buna görə də Qafqaz siyasətində Almaniya yalnız diplomatik kanallardan istifadə etməyə çalışırdı.

M.Ə.Rəsulzadə o günlərdə M.H.Hacinskiyə yazırdı ki, Almaniya və Türkiyə Bakı məsələsinə müxtəlif cür yanaşır. Neft mədənlərinin bolşeviklər tərəfindən dağıdılacağından ehtiyat edərək, almanlar onlarla razılığa gəlib neftin alınması haqqında saziş bağlamağa meyl göstərir. Daha sonra o, Türkiyə və Almaniya tərəfləri arasında Qafqaz haqqında məsələyə aid ziddiyyətlərin olduğunu da qeyd edirdi.

İstanbuldan göndərirdiyi digər məlumatında M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, "neft məsələsində vasitəçilik edərək, türklər almanlardan istifadə etmək istəyir, halbuki almanlar belə sövdəyə razılıq vermir.

Bakı nefti uğrunda mübarizənin fəal iştirakçısı olan Sovet Rusiyası isə onu həm hərbi, həm də diplomatik yolla öz əlində saxlamağa çalışırdı.

Leninin rəhbərlik etdiyi RSFSR hökuməti bölgəyə kifayət qədər qoşun göndərmək imkanı olmadığına görə məqsədlərinə diplomatik xarakterli tədbirlər vasitəsi ilə nail olmaq ümidində idi. O, bir tərəfdən, Almaniya və onun müttəfiqlərindən Brest müqaviləsinin şərtlərinə əməl olunmasını və Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya hücumunun dayandırılmasını tələb edir, digər tərəfdən isə Almaniya müəyyən iqtisadi güzəştlər etməyə, o cümlədən Bakıdan aldığı neftin bir hissəsini ona verməyə razı olduğunu bildirirdi.

Bu mülahizələri müsbət qarşılayıb nəzərə alan Almaniya hökuməti Sovet Rusiyası ilə "Bakı məsələsi" barədə danışıqlardan imtina etmirdi. Danışıqlar hələ 1918-ci ilin iyun ayında başlanmışdı. Onun gedişində Almaniya hökuməti Sovet səfirinin nəzərinə çatdırmışdı ki, onların yalnız müəyyən həcmdə Bakı nefti alacaqlarına təminat verildiyi halda, Türkiyə Bakıya hücumunu dayandıрмаğa məcbur ediləcək.

Beləliklə, döyüşən Qafqaz İslam Ordusunun arxasında gizli sövdə aparan Almaniya və RSFSR Bakının taleyini həll etmək fikrində idilər.

Yaranmış vəziyyətdə Azərbaycan hökumətinin Bakı üzərində qanuni hüquqlarının təsbit edilməsi olduqca çətin görünürdü. Türkiyə və Almaniyanın maraqları ilə hesablaşmaq, onlarla kompromisə nail olmaq lazım gəlirdi.

Almaniya və Türkiyə ilə danışıqların aparılması haqqında məsələ Azərbaycan hökumətinin üzvləri ilə İstanbuldakı diplomatik nümayəndə heyətinin başçısı arasında sonrakı məktublaşmada da əsas yer tuturdu. M.Ə.Rəsulzadənin məktublarından birində deyilirdi: "Görünür, biz, almanlara Bakıda məlum iqtisadi güzəştlər təqdim etməli olacağıq".

Xarici işlər naziri M.H.Hacınskinin 1918-ci il iyul ayının əvvəlində İstanbula göndərilmiş məktubunda M.Ə.Rəsulzadəyə təklif edilirdi ki, o, Almaniya və Türkiyəni Azərbaycan hökumətinin onların maraqlarının ödənilməsinə hazır olduğuna inandırсын: "Türkiyə, Azərbaycan və Almaniyanın maraqlarının uzlaşdırılması üçün zəmin tapın. Bu zəmin Bakı nefti haqqında iqtisadi razılaşmadan ibarətdir. Burada güzəştlərə getmək olar".

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması məqsədilə M.Ə.Rəsulzadə Türkiyə hökumətinin rəhbərləri Ənvər Paşa, Tələt Paşa ilə, həmçinin Almaniyanın səfiri Bernsdorfla xüsusi görüşlər keçirirdi. Bu görüşlərin birində söhbət zamanı bəhs edilən məsələyə yüksək maraq göstərən Bernsdorf Rəsulzadədən soruşmuşdu: "Siz İstanbuldakı konfransda Azərbaycanın sərhədlərini müəyyən etməyi lazım bilirsinizmi?" Azərbaycanın daxili işlərinə bu cür müdaxiləni arzuolunmaz hesab edən M.Ə.Rəsulzadə ona cavab vermişdi ki, Azərbaycan hökuməti bu məsələni müstəqil həll edəcək və öz qərarını müttəfiqlərə bildirəcək.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qərb sərhədləri haqqında məsələ İstanbul konfransında xüsusi müzakirə mövzusu olmuşdu. Müzakirə üçün əsas M.H.Hacınskinin göndərdiyi xəritə idi. Azərbaycanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərovun Gürcüstandakı Almaniya qoşunlarının komandanı general fon Kresslə görüşündə də qərb sərhədləri barədə söhbət getmişdi.

Azərbaycanın şərq hissəsi respublikadan müvəqqəti təcrid vəziyyətində olduğu üçün hökumət ciddi maliyyə çətinliyi çəkirdi. 1918-ci ilin iyun ayında baş nazir F.X.Xoyski İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadəyə bu barədə yazırdı ki, hökumətimizin hazırda pula çox böyük ehtiyacı var. İndi normal borc almaq çox çətinidir. Əsasən ona görə ki, Bakı bizim əlimizdə deyil. Onun sözlərinə görə,

ssuda kimi 3 milyon lirəyə qədər vəsait ayıra bilən Türkiyənin köməyinə ümid olmaq lazım idi. Maliyyə məsələsi sonralar da kifayət qədər kəskin olaraq qalırdı.

1918-ci ilin yazı və yayında Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, o cümlədən şimali-şərq regionunda - Quba və Xaçmaz bölgələrində hərbi əməliyyatlar gedirdi. Könüllü azərbaycanlı dəstələri "Bakı-Petrovsk" dəmir yol xətti boyunca fəaliyyət göstərirdi. Korqanov etiraf etməyə məcbur olaraq demişdi ki, müsavətçilər onlara qarşı partizan müharibəsi aparır, dəmir yol aramsız dağıdılır.

Azərbaycan hökumətinin hərbi qüvvələri sovet qoşunlarının hücumlarını dayandırmaq və müdafiə olunmaq üçün kifayət qədər deyildi. Belə şəraitdə kənardan hərbi kömək tələb olunurdu. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, o zaman yaranmış şəraitdə yalnız Türkiyəyə ümid qalırdı və bu qardaş millət Azərbaycanı düşmənlərin əlindən qoparıb almalı idi.

Bir sıra mətbuat orqanlarında qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan hökuməti dərk edirdi ki, Azərbaycanın öz qüvvəsi ilə hüquqi dövlət qurması, ölkədə qayda-qanun yaratması mümkün deyil.

1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq haqqında müqavilə imzalandı. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hər hansı bir xarici dövlətlə bağladığı ilk müqavilə idi. Onun müqəddiməsində deyilirdi: "Bir tərəfdən, Osmanlı imperiyası və digər tərəfdən, suverenliyini elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti öz ölkələri arasında siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual əsasda səmimi dostluq münasibətlərinin təsbit edilməsi üzrə qarşılıqlı sazişə gəlir".

Müqavilənin birinci maddəsi Osmanlı imperiyası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında daimi sülh və möhkəm dostluğun yaradılacağını təsdiq edirdi. İkinci maddə Osmanlı imperiyası və Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan arasında dövlət sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsinə aid idi; burada həmçinin Azərbaycan və Türkiyə arasında geniş dövlət sərhədi zolağı olması nəzərdə tutulurdu. Müqavilənin üçüncü maddəsinə əsasən, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dərhal öz aralarında sərhədləri müəyyənləşdirən və həmin müqavilənin bir hissəsini təşkil edən protokollar imzalamalı və bu barədə Osmanlı hökumətinə məlumat verməli idilər,

Azərbaycan üçün həmin vaxt ən çox əhəmiyyəti olan dördüncü maddədə göstərilirdi ki, Osmanlı hökuməti, əgər zəruri olarsa, sülh və əmin-amanlığın möhkəmləndirilməsi, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi kömək göstərməyi öz üzərinə götürür.

Müqavilənin beşinci maddəsinə əsasən, Azərbaycan hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədboyu ərazilərindəki mövcud quldur dəstələrinin tərk-silah edilib zərərsizləşdirilməsini öz öhdəsinə götürürdü.

Osmanlı imperiyası ilə müqavilənin bağlanması Azərbaycan dövlətçiliyinin beynəlxalq aləmdə təsdiq edilməsi və Azərbaycan türk millətinin müstəqilliyinin saxlanılmasında zəruri addım idi.

Müstəqil Azərbaycanın həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olan bu müqavilə Azərbaycana osmanlı hərbi qoşun hissələrinin göndərilməsinin mümkünlüyünü də nəzərdə tuturdu. Nuru Paşa Müsəlman Korpusunun vəziyyəti ilə tanışlıqdan sonra Türkiyə qoşunlarının Baş komandanlığına göndərdiyi məktubunda bildirmişdi ki, osmanlı qoşun hissələri Azərbaycana gəlməsə, burada genişlənən bolşevik təcavüzünün qarşısını almaq mümkün olmayacaq. Bu qoşun hissələrinin Azərbaycana göndərilməsi hüquqi cəhətdən məhz iyunun

4-də imzalanan həmin müqavilədə öz əksini tapdı. Müqaviləyə hərbi kömək haqqında maddənin salınması əslində o demək idi ki, Qarabağın dağlıq hissəsində azğınlıq edən erməni quldur dəstələri məhv ediləcək və xarici düşmənlərdən təmizlənmiş Bakıda əmin-amanlıq və təhlükəsizlik bərqərar olunacaq.

Beləliklə, bir hissəsi bolşevik diktaturasının əlinə keçmiş öz torpaqları üzərində siyasi hakimiyyətini təsdiq və ərazi bütövlüyünü tam bərpa etməsi işində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə kömək etməkdən ibarət tarixi missiyanı Türkiyə öz öhdəsinə götürürdü.

Müqaviləni Azərbaycan tərəfindən Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.H.Hacinski, Türkiyə tərəfindən isə xarici işlər naziri Xəlil bəy və Qafqaz cəbhəsinin Baş komandanı Vehib Paşa imzaladılar.

Batum konfransı son nəticə etibarilə Tiflis quberniyasının Axalkələk və Axalsıx qəzalarını, Batum və Qars vilayətlərini, İrəvan quberniyasının 1 milyon 250 min nəfərlik əhalisinin böyük əksəriyyəti yerli müsəlmanlar olan Sürməli qəzasını özünə birləşdirən Türkiyənin xeyrinə başa çatdı.

Batum müqaviləsinə əsasən, Türkiyə ordusunun hərbi kontingenti olan 5 və 15-ci diviziya Azərbaycan Cümhuriyyətinə köməyə göndərildi. Əvvəlcə, Türkiyə ordusunda ən yaxşı diviziyalardan sayılan 5-ci diviziya gəldi. Birinci dünya müharibəsi zamanı Dardaneli müdafiə etdiyinə görə o, "Çanaqqala diviziyası" adını almışdı. Vehib Paşa Nuru Paşaya göndərdiyi teleqramda xüsusilə qeyd etmişdi ki, ona ən yaxşı diviziyanı göndərmək lazımdır. Onun ardınca gəlmiş 15-ci diviziya da çox təcrübəli və ən döyüşkən hərbi hissələrdən ibarət idi, 1914-1915-ci illərdə Süveyş cəbhəsindəki döyüşlərdə fəal iştirak etmişdi.

RSFSR hökuməti türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsinin qarşısını Gürcüstan vasitəsilə almağa çalışdı. V. Lenin gürcü hökumətinə türk qoşunlarının irəliləməsinin qarşısını alacağı təqdirdə muxtariyyət də vəd etmişdi. Gürcü hökuməti alman qoşunlarının köməyi ilə türklərin qarşısını kəsməyə cəhd etdi, lakin Borçalı ərazisində baş verən qısa müddətli döyüşdə fon Kressin başçılıq etdiyi alman qoşunları məğlub oldular.

Köməyə gələn Türkiyə qoşunları Gəncə quberniyasına iyun ayında daxil oldu. Başda Nuru Paşa olmaqla Qafqaz İslam ordusunun qərargahı Gəncə şəhərində yerləşdirildi.

Azərbaycan əhalisi müttəfiq Türkiyə qoşunlarını böyük sevinclə qarşılayır və onların gəlişini bayram edirdi. Yevlax və Gəncədə Nuru Paşaya duz-çörəklə ehtiram göstərir, M.Ə.Rəsulzadənin sözlərinə görə, onu hər yerdə göydən enmiş xilaskar mələk kimi alqışlayırdılar.

Tiflisdəki 18 günlük fəaliyyətdən sonra Milli Şura və hökumət 1918-ci il iyunun 16-da gürcü hökumətinin təzyiqi ilə Gəncəyə köçdü. Lakin burada fəaliyyət göstərmək o qədər də sakit və maneəsiz olmadı. Çünki Azərbaycanın hər yerindən Gəncəyə axışan burjua-mülkədar və klerikal dairələrdən olan nümayəndələrin məhdud dünyagörüşlü mürtəcə hissəsi Milli Şura və hökumətin demokratik, inqilabi əhval-ruhiyyəli şəxslərdən təşkil olunmasını istəmirdi. Azərbaycanın Türkiyəyə ilhaq edilməsinin tərəfdarı olan bu dairələr Milli Şuraya qarşı fəal kampaniya aparırdı. Gəncədə yerləşən Qafqaz İslam ordusunun bölmələri komandanlığı ilə milli hökumət üzvləri arasındakı münasibətlər də çox gərgin idi. General Nuru Paşanın müstəqil dövlətin daxili işlərinə qarışaraq,

F.X.Xoyskinin başçılıq etdiyi kabinetə etimadsızlıq göstərməsi siyasi böhranla nəticələndi. Milli Şuranın üzvlərindən ibarət nümayəndə heyətinin Nuru Paşa ilə görüşmək cəhdləri uğursuz oldu. Onlar yalnız Nuru Paşanın müşaviri Əhməd bəy Ağayevlə görüşə bildilər. Həmin görüşdə Ə.Ağayev Milli Şuranın buraxılmasında və Nuru Paşa tərəfindən yeni hökumət kabinetinin təşkil olunmasında israr edib, əks təqdirdə türklərin hökuməti dəstəkləməyəcəklərini bildirdi.

Türkiyə qoşunları komandanlığının hərəkətləri Milli Şuranın radikal cinahının üzvləri N.Yusifbəyli, M.Y.Cəfərov və D.Vəkilovun etirazlarına səbəb oldu. Bu məsələdə onları sosialistlər dəstəklədi. İttihadçılar isə türkiyəpərəst mövqe tutdu.

Milli Şuranın buraxılması ərəfəsində "Hümmət" fraksiyası etiraz əlaməti olaraq onun tərkibindən çıxdığını elan etdi. Siyasi vəziyyət daha da gərginləşdi.

1918-ci il iyunun 17-də iclasını keçirən Milli Şura Türkiyə qoşunları komandanlığının təzyiqi nəticəsində yeni hökumət təşkil etməyə və özünün bütün vəzifələrini ona verməyə məcbur oldu.

İyun böhranı nəticəsində fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandıran Milli Şura öz tarixi missiyasını Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini çox çətin və mürəkkəb bir mərhələdə bütün çətinlikləri dəf edərək qoruyub saxlamaq vəzifəsini yerinə yetirdi.

1918-ci il iyunun 17-də keçirilmiş iclasda Milli Şuranın qalan üzvlərinin iştirakı ilə "Müsavat" fraksiyası, bitərəflər və itttihadçılardan ibarət yeni kabinetin tərkibi təsdiq edildi.

Kabinetin tərkibinə aşağıdakılar daxil oldu: F.X.Xoyski - Nazirlər Şurasının sədri və ədliyyə naziri; M.H.Hacinski - xarici işlər naziri; B.X.Cavanşir - daxili işlər naziri; X.Məlikaslanov - yollar naziri; Ə.Ə.Əmircanov - maliyyə naziri; X.P.Sultanov - əkinçilik naziri; N.Yusifbəyli - xalq maarifi və etiqadlar naziri; A.Aşurov - ticarət və sənaye naziri; X.Rəfibəyov - xalq səhiyyəsi və himayədarlıq naziri. Bundan əlavə, müvəqqəti olaraq Poçt və Teleqraf Nazirliyi X.Məlikaslanova, Ərzaq Nazirliyi - A.Aşurova, Dövlət Nəzarəti Nazirliyi isə M.H.Hacinskiyə tapşırıldı.

Hökumət iyun ayının 23-də Azərbaycanda yaranmış gərgin vəziyyəti nəzərə alaraq, bütün ölkə ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi,

Yenidən təşkil edilən hökumət kabinetində hərbi nazir vəzifəsi yox idi. Hərbi Nazirliyin ləğv edilməsinə, heç şübhəsiz ki, tarixi şərait öz təsirini göstərdi.

Müsəlman korpusu Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1918-ci il iyunun 26-da Azərbaycan korpusu adlandırıldı. Həmin il avqust ayının 13-də Qafqaz İslam Ordusu komandanının əmri ilə Azərbaycan korpusu ləğv edildi və onun yenidən qurulmasına başlandı. General-leytenant Ə.Şixlinski yenidən qurulmasına başlanan Azərbaycan korpusunun komandiri vəzifəsində saxlandı.

Bu mərhələdə Azərbaycan rəhbərliyinin qarşısında duran ən mühüm vəzifə əvvəlcə Bakını bolşevik-daşnak işğalından xilas etmək və sonra gənc müstəqil dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpasına nail olub müdafiəsini təşkil etmək idi. Azərbaycanı Bakısız təsəvvür etmək mümkün deyildi və hər şey onun azad edilməsindən başlanmalı idi.

Bütün Cənubi Qafqazı Sovetlərin bayrağı altında birləşdirmək istəyən bolşeviklər yaxşı anlayırdılar ki, bu istiqamətdə əsas maneə müstəqil Azərbaycan dövlətinin varlığıdır. Ona görə də Bakı XKS-nin rəhbərliyi, Sovet Rusiyasının hərbi yardımına arxalanaraq, bütün mövcud qüvvələrini səfərbərliyə alıb

Gəncəyə qəti hücumla keçməyi və bununla da hərbi üstünlük qazanmaq niyyətini həyata keçirməyi qərarlaşdırdı.

Azərbaycan-Türkiyə birləşmiş qoşunları ilə XKS-nin qoşunları arasında ilk döyüş iyunun 16-18-də Göyçaydan 20 verst şərqdə yerləşən Qaraməryəm kəndi yaxınlığında baş verdi. Burada Türkiyənin 10-cu alayı vuruşur, düşmənlər Qaraməryəm kəndini ələ keçirə bilsə də, qızğın döyüş əməliyyatlarını davam etdirirdi.

İyunun 19-da xüsusi qatarla cəbhəyə gələn Nuru Paşa elə həmin gün Şərq Ordular Qrupu qoşunlarının komandanına 5-ci diviziyanın sovet qoşunları hücumunu xeyli itki bahasına dayandırdığı haqqında məlumat verdi. Lakin sonrakı günlərdə Bakı XKS-nin qoşunları yenidən Göyçaya tərəf irəliləyə bilmişdi.

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının cəbhəyə göndərdiyi yeni qüvvələr dağ-artilleriya divizionu və türk piyada alayı iyunun 19-da döyüş zonasına gəldi.

Bu çətin anda qızğın döyüşlərə atılmış yeni qüvvələr arasında Azərbaycan xalqının övladlarından təşkil olunmuş bölmələr və könüllü dəstələr də var idi. Təkcə iyunun 19-da 600 nəfərdən ibarət Azərbaycan dəstəsi, onlardan sonra Dəllər və Zəyəmdən olan könüllülər cəbhəyə gəldi.

Yeni qüvvələr aldıqdan sonra Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı hücum planını hazırlamağa başladı. 5-ci Türk diviziyasının komandiri Mürsəl bəy bu barədə öz mülahizələrini Nuru Paşaya bildirərək xahiş etdi ki, birbaşa cəbhəyə yollanmaq üçün ona əlavə olaraq 5100 nəfər əsgər verilsin. Göyçay və Bərdədən olan dəstələri o, düşmən cinahlarına zərbə endirməyi, Şəkiddən olan hissələri isə 5-ci diviziyanın cəbhə arxası təhlükəsizliyini təmin etmək üçün göndərməyi təklif edirdi. Nuru Paşa bu planı bəyəndi.

Döyüşlər əsasən Qaraməryəm-Ağsu şose və Müsüslü-Kürdəmir dəmir yolları ətrafında gedirdi. Bu döyüşlərdəki uğurlar sabit deyildi. İyunun 30-da sovet qoşun hissələri əvvəlki mövqelərinə - Qaraməryəmdən şərqə geri oturdulsa da, onlardan biri iyulun 1 -də yenidən Göyçaya soxuldu, lakin orada qala bilmədi. Türkiyə-Azərbaycan qoşun hissələri onu sıxışdırıb yenidən Göyçayı azad etdi. Sovet qoşun hissələri geri mövqelərinə çəkilməyə məcbur oldu.

Qafqaz İslam Ordusunun Göyçay ətrafındakı döyüşlərdə qələbəsi Azərbaycanın şərq hissəsini, o cümlədən Bakını bolşevik-daşnak işğalından azad etmək uğrunda apardığı şərəfli müharibədə dönüş nöqtəsi oldu. Bu döyüşlərdə Bakı kommunası qoşunlarına, sovet hərbi hissələrinə elə ağır zərbələr vuruldu ki, onlar bundan sonra bir daha özünə gələ bilmədi.

Strateji təşəbbüsü ələ alması Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına qazanılmış müvəffəqiyyəti daha da artırmaq imkanı verdi. İyulun 7-dən Kürdəmir uğrunda başlanan döyüşlər üç gün davam etdi. Bu döyüşlərin birində düşmən Moskvadan gəlmiş zirehli avtomobillər dəstəsini hücumla göndərdi, lakin onlardan ikisi hələ döyüşə girməmiş Türkiyə artilleriyasının sərrast atəşinə hədəf olub sıradan çıxarıldı. Türkiyə və Azərbaycan əsgərləri iyulun 10-da Kürdəmiri azad etdi, iyulun 14-də isə Karrar stansiyasını ağır döyüşlə aldılar.

İyulda Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin cəbhə xəttində mövqeyi və fəaliyyət istiqaməti belə idi: sol cinahda (Şamaxı istiqamətində) və sağ cinahda (Salyan istiqamətində) Qafqaz İslam ordusu hərbi hissələri əməliyyatlar aparır, mərkəzdə (Kürdəmir istiqamətində) isə əsasən Azərbaycan qoşunları düşməne hücum edirdi.

Bu zaman Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Azərbaycan qoşunlarının sayı xeyli artmaqda idi. 18-45 yaşında hərbi mükəlləfiyyətli şəxslərin yeni səfərbərliyə alınması nəticəsində əsgərlərin sayı 5900 nəfərə çatmışdı. Onlar əsasən dəmir yolu boyunca hərəkət edən və azərbaycanlı polkovnik Həbib bəy Səlimov tərəfindən rəhbərlik olunan Cənub qrupuna daxil idi.

Məhəmməd Qaxinin komandiri olduğu 150 əsgərdən ibarət süvari dəstəsi də cəbhənin qızgın döyüşlər gedən sahəsində vuruşurdu.

Kürdəmiri, sonra isə Hacıqabulu alarkən apardığı döyüşlərdə Azərbaycan əsgərləri 6 top, 18 pulemyot, xeyli silah və döyüş sursatı anbarı ələ keçirdilər.

İyulun 7-dən başlayaraq Ağsu, Meysarı, Mədrəsə və Mərzə kəndləri yaxınlığında ağır döyüşlərə girən Qafqaz İslam Ordusu hissələri iyulun 20-də Şamaxını azad etdi.

Cəbhənin cənub istiqamətində vuruşan mayor Həmid bəyin dəstəsi iyulun 18-də Bankə balıq vətəgələrini tutdu.

1918-ci il iyul ayının sonunda Bakı cəbhəsində vəziyyət belə idi: Azərbaycanda bir növ yenidən ikihakimiyyətlik yarandı - Xalq Komissarları Soveti, sonra isə Sentrokaspi Diktaturası Bakıda və Milli Azərbaycan hökuməti Gəncədə real hakimiyyət sahibi idi.

Qafqaz İslam Ordusunun əks-hücumu Bakıdakı siyasi və iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirdi. Fəhlələrin sovetdən uzaqlaşması günü-gündən artırdı. Qorxu və aclıq onların loyallıq mövqeyini getdikcə dəyişdirirdi. Sovetin menşevik-əser-daşnak bloku Bakıya general L.Denstervilin komandanlığı altında Böyük Britaniyanın hərbi ekspedisiya qüvvələri yeridilməsinə nail olmaq üçün təşviqat aparmağa başladı. Britaniya qoşunları ilə şəhərin müdafiəsini möhkəmləndirmək imkanı Bakıda bir müddət müzakirə edildi, lakin bu təşəbbüs bolşeviklərin getdikcə kəskinləşən müxalifətçi mövqeyi ilə qarşılaşdı. Digər varianta üstünlük verən Bakı Xalq Komissarları Soveti vaxtilə ingilislərlə birlikdə Kiçik xana qarşı vuruşmuş keçmiş çar ordusunun kazak zabiti, polkovnik Lazar Biçeraxovun xidmətlərindən istifadə etmək qərarına gəldi. Biçeraxov 1,5 min nəfərlik dəstənin başında iyulun 7-də Bakının müdafiə xəttinin sağ cinah komandanlığını öz üzərinə götürdü. Şəhərdə vəziyyətin getdikcə daha da ümitsiz olduğunu gören Biçeraxov iyulun sonunda öz dəstəsi ilə cəbhəni tərk etdi və Petrovsk istiqamətində şimala doğru irəlilədi.

Şəhərdə siyasi şərait son həddə qədər gərginləşmişdi. 1918-ci il iyulun 25-də Bakı Sovetinin iclası keçirildi və burada səsvermə ilə ingilis qoşunlarının Bakıya dəvət olunması haqqında qərar qəbul edildi. Bu qərara tabe olmaqdan imtina edən Bakı Xalq Komissarları Soveti iyulun 31-də öz səlahiyyətlərindən imtina etməli oldu. Bakıda bolşevik-daşnak hakimiyyətinin uğursuzluğu bolşevizm ideyalarının burada yad olduğunu, Azərbaycan xalqı içərisində heç bir real zəminə söykənmədiyini əyani şəkildə göstərən faktır.

Bakıda bolşeviklərin iflasından sonra hakimiyyət sağ eser-menşevik-daşnak blokunun əlinə keçdi və həmin blok avqustun 1-də Sentrokaspi Diktaturası və Fəhlə, Əsgər Deputatlarının Müvəqqəti İcra Komitəsinin Rəyasət Heyəti adlanan hökumət təşkil etdi. Yeni hökumət Lenin rejiminə qarşı duran demokratik Rusiyaya düşmən münasibətində olmadığını göstərmək üçün özünün loyallıq mövqədə durduğunu bəyan etdi. Elə həmin gün Sentrokaspi Diktaturası öz nümayəndələrini ingilis komandanlığının İrandakı qərargahına göndərdi. 1918-ci il avqustun 4-də Britaniya hərbi yardımının ilk təmsilçiləri polkovnik Stoksun

Ənzəlidən yola düşmüş dəstəsi Bakıya girdi. İngilislərin yerli xırda burjua partiyaları ilə sıx bağlı olması heç bir şübhə doğurmurdu. Heç ingilislər özləri də bu əlaqələri gizlətmirdilər. Bu barədə general Denstervil yazırdı: "Mən proqramları məqsədlərimizə daha çox müvafiq olan sosialist-inqilabçılarla dəfələrlə danışıqlar aparmışam. Onlar bizdən kömək, xüsusilə maliyyə yardımı istəyirlər. Onlar bilir ki, hakimiyyəti öz əllərinə alsalar, bir çox məsələlərdə bizə arxalana bilərlər".

İngilislər avqustun 9-17-də Bakıya 3 batalyon, bir səhra artilleriyası bölməsi və bir neçə zirehli maşından ibarət qüvvə çıxardılar. Bu qüvvələr gözlənilməyincə çox az, hətta bolşeviklərin Bakıda sərəncamlarında olan Qızıl Ordu hissələrindən də zəif idi. Bolşevik kommunarlarının iflası, beynəlxalq vəziyyətin mürəkkəbliyi, Sovet Rusiyasının özünün ağır vəziyyətdə olması, müxalifətin qətiyyəti esərlərə imkan verdi ki, Bakıda hakimiyyəti çox qısa müddətə ələ keçirə bilsin. Lakin onların hakimiyyətə gəlməsi demokratik qüvvələrin hakimiyyətə gəlməsi demək deyildi. Bakıda yeni rejimin yaradılmasına sağ sosialist partiyalarının hakimiyyət uğrunda çox ağır, heç də həmişə aşkar olmayan mübarizəsinin nəticəsi kimi baxmaq olar. Şübhəsiz, onlar da Azərbaycan xalqının arzu və mənafeyinə qətiyyət cavab vermir və buna görə də Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda apardığı mübarizəsində hərəkətverici qüvvə ola bilməzdilər.

Sentrokaspi Diktaturası ilə ingilis qoşunları komandanlığı arasındakı münasibətlər lap əvvəldən qarşılıqlı ittiham və inamsızlıq əsasında qurulmuşdu. Bakıda hakimiyyəti ələ keçirən yeni qüvvələr ingilislərdən aldığı köməyin azlığından məyus olub narazılıq edir, ingilislər isə hər şeyi ordudakı intizamsızlığın və yerli əsgərlərin düşkünləşməsinin üzərinə atırdı. Şəhəri xilas etməyin mümkün olmadığını gören Denstervil artıq sentyabrın 1-də onu tərk etməyə hazırlaşdı. Lakin Sentrokaspi Diktaturası sahildən aralanan hər bir gəmini atəşə tutacağı ilə hədələdi. Çarəsiz qalan ingilis generalı sonuncu hücumu gözləməkdən savayı ayrı çıxış yolu tapmadığını etiraf etməli oldu.

Döyüş əməliyyatlarına bir qədər ara verildikdən sonra artıq bilavasitə Xəlil Paşanın sərəncamına keçmiş 36-cı diviziya ilə qüvvətləndirilmiş Türkiyə qoşunları avqustun 26-dan sonra xeyli fəallaşdı. Bakı şəhərinə həlledici hücum sentyabrın 15-də səhər başlandı. Həmin günün sonunda Denstervilin dəstəsini göyertəsinə almış, gəmilər buxtanı tərk edirdi. Onların arxasınca Sentrokaspi Diktaturasının üzvləri və ermənilər də qaçırdı. Türkiyə qoşunları sentyabrın 16-na qədər şəhərə daxil olmaqdan çəkirdi. Yerli müsəlman və partizanlara, Azərbaycanın digər bölgələrindən olan könüllülərə şəhərin dənənədək türk-müsəlman qanına susamış ermənilərin yaşadığı yerlərində tam hərəkət sərbəstliyi verildi.

Mart faciəsini yaşamış azərbaycanlılarda qisas almaq arzusu çox qüvvətli idi. Lakin sentyabrın 17-də Bakıya daxil olmuş Azərbaycan hökuməti kütləvi qarğın törədilməsinin qarşısını aldı.

Bakıya daxil olandan sonra yayılmış hökumət məlumatında bildirilirdi ki, cümhuriyyət paytaxtına daxil olmuş Azərbaycan hökuməti şəhər və onun ətrafının əhalisini milliyyəti və dinindən asılı olmayaraq, Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşların həyatı, əmlakı və hüquqlarını eyni dərəcədə qoruyacaq. Qarətçi, cani və ümumiyyətlə, əmin-amanlığı, ictimai qayda -qanunları pozan şəxslər, ölüm cəzası da daxil olmaqla, müharibə dövrü qanunlarının bütün

ağırlığı ilə cəzalandırılacaq. F.X.Xoyskinin imzaladığı bu bəyanat uzun müddət anarxiya və hərəc-mərcliyin hökm sürdüyü, daxili çəkişmələr və bolşeviklərin, onlardan sonra isə sentrokaspiçilərin avantürist siyasəti nəticəsində əldən düşmüş şəhərdə qayda-qanunun bərpa edilməsində mühüm addım oldu.

Sentyabrın 18-də türk qoşunları Bakıya daxil oldu. Şəhərin əsil sahibi olan azərbaycanlı əhali onları ruh yüksəkliyi ilə, xilaskar kimi qarşıladı. Osmanlı qoşunlarının komandanlığı bildirdi ki, onlar Bakının azad edilməsində Azərbaycan hökumətinin iradəsinə uyğun olaraq iştirak edib.

1918-ci il mayın 28-dən sonrakı dövrdə Azərbaycanın həyatında ikinci mühüm hadisə baş verdi: Bakı azad edildi və Azərbaycan hökuməti tam heyətdə əsil paytaxtda qərarlaşdı.

Bakının azad olunması ilə Azərbaycan hökuməti respublika hüduqlarında öz hakimiyyətini bərqərar etdi. Bu münasibətlə, hökumətin yerləşdiyi oğlanlar gimnaziyasının qarşısında şəhər ictimaiyyətinin əzəmətli nümayişi keçirildi. Hökumət üzvləri nümayişçilər qarşısında təbrik nitqi ilə çıxış etdilər.

Bakıya köçdükdən sonra Azərbaycan hökuməti Bakı Xalq Komissarları Sovetinin bütün tədbirlərinin ləğv olunduğunu elan etdi və özü sosial islahatlar keçirməyə başladı.

Azərbaycan hökumətinin respublikanın bütün ərazisində hakimiyyətini bərqərar etməsi hələ onun tam müstəqil fəaliyyət göstərməsinin təmin olunması demək deyildi. Türk qoşunlarının burada olması vəziyyəti mürəkkəbləşdirirdi. Azərbaycan hökuməti ilə türk hərbi komandanlığı arasındakı münasibətlərdə də mürəkkəblik var idi.

Real hərbi qüvvəyə malik olan Nuru Paşa ölkədə baş verən bütün hadisələri öz nəzarəti altında saxlayırdı. Müxtəlif yaşayış məntəqələrində yerləşən türk qamizonlarının rəisləri bir çox hallarda Azərbaycan məmurları ilə hesablaşmır və öz bildikləri kimi hərəkət edirdilər. Gəncə qubernatoru hökumətə məruzəsində bildirirdi ki, həmin zabitlər vəzifəli şəxslərin sərəncamlarına müdaxilə edir və hətta onları özləri təyin edirdilər. Şuşa qəza rəisinin 1918-ci ilin sentyabrında Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi teleqramda Şuşanın hərbi komendantının "bütün hakimiyyəti öz əlinə alaraq heç kimi tanımaq istəməməsindən" şikayətlənirdi.

Hərbi hakimiyyət nümayəndələrinin bu cür hərəkətləri respublika hökumətində etiraz bildirən narazılıq doğururdu. 1918-ci il avqust ayının 23-də F.X.Xoyski M.Ə.Rəsulzadəyə yazdığı məktubunda bu məsələyə toxunaraq qeyd edirdi: "Nuru Paşanın siyasəti bizim daxili işlərimizə getdikcə daha çox qarışmağa meyil edir".

Bir həftə bundan sonra F.X.Xoyski bu haqda Azərbaycan hökumətinin tələblərini ifadə edərək yazırdı: "Bütün üsul-idarə Azərbaycan hökumətinin əlində cəmləşməlidir, türk hərbi hissələri isə özünün bütün arzu və tələblərini hökumətə yönəltməli və onun vasitəsilə həyata keçirməlidir və hazırda baş verdiyi kimi, bilavasitə idarəetmə işlərinə qarışmamalıdır".

Türkiyə hərbi hakimiyyət nümayəndələrinin müntəzəm olaraq Dəmir Yol İdarəsinin işlərinə qarışması və bununla da ona ziyan vürması da Azərbaycanın hökumət dairələrində etirazlara səbəb olurdu.

Türkiyə komandanlığı tərəfindən neft məhsullarının daşınması üçün Bakı-Batum ağı neft kəmərinin təmiri üçün tədbirlər görüldü. Eyni zamanda,

Batımdan keçməklə Bakıdan Türkiyə və Almaniyaya üçün gündə ən azı 23 neft sisternindən ibarət yük qatarları yola salınmağa başlandı.

Azərbaycandan neft gətirilməsi Türkiyə iqtisadiyyatının vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirməyə kömək etdi. Türk tarixçisi Əhməd Rəfiqin qeyd etdiyi kimi, o günlər neftlə doldurulmuş gəmilər bir-birinin ardınca Batımdan İstanbula yola düşürdü. Bakıdan yetərinçə neft və ağ neft gətirilməsi nəticəsində İstanbulda onların qiyməti 10 dəfə azaldı.

Türkiyə Azərbaycandan yalnız neft deyil, həm də pambıq və ipək də alırdı. 1918-ci il sentyabr ayının sonuna qədər Batımdan təqribən 200000 pud Azərbaycan pambığı daşındı. Bundan başqa, Qars-Ərzurum karvan yolu ilə böyük miqdarda pambıq çıxarıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisindəki müttəfiq Türkiyə qoşunlarının təchizatını təmin etməli idi ki, bu da xeyli maddi vəsait tələb edirdi. Hökumətin 1918-ci il 21 iyun tarixli qərarına görə, Azərbaycandakı Türkiyə Ordusunun saxlanması üzrə bütün xərclər yerli əhalinin üzərinə qoyuldu.

1918-ci il sentyabrın 26-dan noyabrın 5-nə qədər Azərbaycan hökuməti ordu komandanlığının sərəncamına 11 milyon manat ayırdı.

Hökumətin gördüyü tədbirlərə baxmayaraq, Azərbaycanda siyasi vəziyyət getdikcə kəskinləşir və bu, xeyli dərəcədə beynəlxalq şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar idi.

Almaniyaya və Türkiyənin Birinci dünya müharibəsi cəbhələrində düşər olduğu məğlubiyətlər Azərbaycan üçün əlavə çətinliklər doğurdu. Oktyabrın 30-da Türkiyə Antanta ilə Mudrosda barışıq müqaviləsi imzaladı. Həmin müqavilənin 2-ci maddəsinə əsasən Türkiyə öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmalı, 14-cü maddəsinə görə isə Antantanın hərbi qüvvələri Bakı və Batıma daxil olmalı, bu ərazinin bütün dəmir yol xətləri, o cümlədən Azərbaycan dəmir yol şəbəkəsi onların nəzarətinə verilməli idi.

Mudros müqaviləsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xəbəri və razılığı olmadan imzalandığı üçün onun tərəfindən müvafiq əks münasibət doğurmaya bilməzdi. 1918-ci il noyabrın 4-də Azərbaycanın fəvqəladə səlahiyyətli naziri kimi Ə.M.Topçubaşov Türkiyənin xarici işlər nazirinə Azərbaycanın hüquqlarının pozulması ilə bağlı etirazını bildirdi. Onun fikrincə, müqavilə "Azərbaycanın işğalını asanlaşdırır və bu ölkəni təhlükə qarşısında qoyurdu".

Azərbaycan tərəfin bu etirazı mövcud beynəlxalq vəziyyət şəraitində elə bir ciddi reaksiya doğurmadı. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi cavab notasında bildirirdi ki, Antanta ilə barışıq şərtlərini yerinə yetirərkən sultan hökuməti ingilis qoşunlarının Bakını tutması ilə bağlı yarana biləcək münaqişədən kənar qalmaq istəyir.

Türkiyənin arxasınca, 1918-ci ilin noyabrında Almaniyada Birinci dünya müharibəsində məğlub oldu və kəyzer II Vilhelm hökuməti devrildi. Antanta ilə bağlanan sülhün şərtlərinə görə, Almaniyaya öz qoşunlarını Gürcüstandan çıxartmalı idi.

Mudros müqaviləsinin bağlanmasına baxmayaraq, Osmanlı imperiyasının dünya müharibəsində məğlub dövlətlər sırasında olmasından ehtiyat etməyərək, Azərbaycan xalqı Türkiyə ordusunu vaxtilə böyük hərəətlə qarşıladığı kimi, dərin hörmət və ehtiramla da yola saldı. Noyabr ayının 10-da Azərbaycan hökuməti Nuru Paşa ilə vidalaşma mərasimi təşkil edib, onun şəərəfinə tənənəli ziyafət verdi.

Mudros müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Azərbaycan ərazisi ingilis qoşunlarının işğal zonasına daxil edilmişdi. İngilis komandanlığının buradakı dövlətin müstəqilliyi ideyasına necə yanaşacağı aydın deyildi. Azərbaycanın müstəqil dövlət taleyi üçün ciddi narahat olan siyasi liderləri bunun naminə bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək bir sıra diplomatik tədbirlər həyata keçirdilər.

Ə.M.Topçubaşov hələ o zaman - oktyabr ayının 31-də Baş nazir F.X.Xoyskiyə İstanbuldan yazdığı məktubda Rəşt və Ənzəlidə olan ingilislərlə təcili surətdə danışıqlar aparılmasını məsləhət görürdü. Buna görə də 1918-ci il noyabrın əvvəllərində N.Yusifbəyli, Ə.Ağayev və M.Rəfiyevdən ibarət nümayəndə heyəti Böyük Britaniyanın Şimali İran ordusunun komandanlığı ilə görüşmək üçün Ənzəliyə yola düşdü.

İngilis komandanlığı danışıqların əvvəlində Azərbaycan hökuməti ilə hesablaşmadı. Buna görə də ingilis ordusunun komandanı general Tomsona Azərbaycan Respublikasının hüdudlarına daxil olmazdan əvvəl onun müstəqilliyini tanımaq təklif olunanda o, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adı altında bizə yalnız xalq kütlələri içərisində heç bir dayağı olmayan türklərin intriqaları ilə yaradılmış hökumət məlumdur"- deyərək diplomatik bəhanə tapıb təklifi qəbul etməkdən qəti surətdə yayındı.

Danışıqların sonunda Tomson bəyanat verərək elan etdi ki, noyabrın 17-də səhər saat 10-dək Bakı həm Türkiyə, həm də Azərbaycan qoşunlarından təmizlənməlidir. Bəyanatda Bakı və onun neft mədənlərinin ingilislərin nəzarətinə keçməsi, ölkənin qalan hissəsinin Azərbaycan hökuməti və ordusunun nəzarətində qalması nəzərdə tutulur, eyni zamanda deyilirdi ki, Azərbaycan rəsmi surətdə tanınmır, lakin İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri Azərbaycan hökuməti ilə de-fakto əlaqə yaradacaqlar, V.M.Tomson Bakının general-qubernatoru olacaq, şəhər polisində ingilis zabiti rəhbərlik edəcək, L.Biçeraxov və onun dəstələri Britaniya ordusu ilə birlikdə Bakıya daxil olacaq və nəhayət, silahlı ermənilər şəhərə buraxılmayacaqlar.

Bu zaman F.X.Xoyski əsil diplomat məharəti nümayiş etdirdi, 1918-ci il noyabrın 16-da V.M.Tomsona məktubla müraciət edərək, ingilis qoşunlarının Bakıya girməsinin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünə xələl gətirməyəcəyinə ümidvar olduğunu bildirdi.

Özünü şəhərin hərbi qubernatoru elan etmiş general Tomsonun başçılığı ilə hindli əsgərlərdən ibarət İngiltərə qoşunları 1918-ci il noyabrın 17-də Bakıya daxil oldu. Polkovnik F.P.Kokkerel Bakıda müttəfiq dövlətlərin polis komissarı təyin edildi. Bakıdakı ingilis qoşunlarının canlı qüvvəsi təxminən min nəfər əsgərdən ibarət idi.

Elə həmin gün Bakıya daxil olan L. Biçeraxov ordusunu şəhərin xristian əhalisi böyük rəğbətlə qarşıladı. Böyük əksəriyyətini ermənilər təşkil edən bu ordu Bakıya daxil olan kimi Azərbaycanın dövlət rəmzlərini təhqir edir, milli hökumətin tezliklə dağılacağı barədə şayiələr yayırdılar. Bakıdakı rus və erməni milli şuraları L.Biçeraxovun gəlişi ilə belə bir qərar çıxardılar ki, guya "heç bir Azərbaycan yoxdur, yalnız Rusiya vardır. Azərbaycan hakimiyyəti devrilməli və o, Biçeraxovun başçılıq etdiyi Xəzəryanı hökumətlə əvəz edilməlidir.

Noyabrın 17-də axşam Rus Milli Şurasının üzvləri M. Podşibyakin, Y. Smirnov, V. Baykov və A. Leontoviçin general Tomson tərəfindən qəbul edilməsi Azərbaycan hökumətinin narahatçılığını daha da artırdı. Görüş zamanı Rus Milli

Şurasının üzvləri özlərini Azərbaycanın sahibi kimi apardılar. Onlar Tomsonun yaradılacaq koalision hökumətə daxil olmaq haqqında təklifini həm öz adlarından, həm də Erməni Milli Şurasının adından rədd etdilər. Onların fikrincə, xristianların Azərbaycan hökumətinə daxil olması onun müttəfiqlər tərəfindən tanınmasını asanlaşdırırdı. Bu adamlar Azərbaycanın Rusiya müstəmləkəçiliyindən azad olub öz milli müqəddəratını təyin etməsi əleyhinə idilər. Nəhayət, görüş zamanı Tomson onlara xatırlatmağa məcbur oldu ki, hazırkı vəziyyətdə Rusiya, sadəcə olaraq, mövcud deyildir.

Lakin Antanta qoşunlarının Bakıya daxil olması ilə bağlı Azərbaycan hökumətinin noyabr ayının 18-də verdiyi rəsmi məlumatlardan da aydın olur ki, o, heç də gələcəyə bədbinliklə baxmırdı. Məlumatda deyilirdi ki, müvəqqəti olaraq Bakıya daxil olan müttəfiq qoşunları öz əlində yalnız hərbi hakimiyyəti cəmləşdirir, əldə olunmuş razılığa əsasən, ölkənin və onun paytaxtının daxili işlərinə müdaxilə edilməməlidir, bütün hökumət idarələri əvvəlki qaydada fəaliyyət göstərməlidir, son nəticədə Rusiya xalqlarının öz müqəddəratını müəyyən etməsi məsələsi beynəlxalq sülh konfransında həll edilməlidir. Məlumatda həmçinin göstərildi ki, hazırkı çətin şərait Azərbaycanın siyasi rəhbərliyindən ölkədə mövcud qayda-qanunu saxlamağı tələb edir. Hökumət Bakıya daxil olmuş müttəfiq qoşunlarının Azərbaycan xalqının suveren hüquqlarını tapdalamayacağına ümid bəslədiyini də bildirirdi.

Lakin ingilis hərbi komandanlığı Bakıda yerləşdiyi vaxtdan ölkənin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatına aşkar müdaxilə etməyə başladı. General Tomsonun əmri ilə Bakıda "milli hakimiyyət ordunu ictimai asayişin qorunması məsuliyyətindən azad edə biləcək dərəcədə güclü olana qədər" hərbi vəziyyət elan edildi. Onun 1918-ci il noyabrın 19-da verdiyi əmr hərbi dövr qanunlarının pozulmasına görə cəzalar haqqında idi. Bu əmrdə müttəfiq qoşunların hərbi rütbəli şəxsləri və Rusiya hökumətinə xidmət edən şəxslər (ağqvardiyaçı zabitlər nəzərdə tutulurdu) istisna olmaqla, xüsusi icazə olmadan silah gəzdirmək, iclas və tətill keçirmək qadağan edilir, ağır cinayətlərə görə ölüm nəzərdə tutulurdu.

İngilis komandanlığı Bakıda hərbi vəziyyət elan etməklə, əslində şəhərdə və Bakı quberniyasında inzibati hakimiyyəti ələ keçirib, bütün məhkəmə və icra orqanlarını general Tomsonun ixtiyarına verdi.

Bundan sonra onlar şəhərin iqtisadi həyatına təsirlərini gücləndirməyə başladılar. Belə ki, 1918-ci il noyabr ayının 29-dan Xəzər Donanmasının bütün ticarət gəmiləri də ingilis komandanlığının sərəncamına keçdi. Ticarət donanmasını idarə etmək üçün başda mayor Braun olmaqla "İngiltərə Dəniz Nəqliyyatı" şirkəti təsis olundu. Bununla da ingilislər "vahid, bölünməz Rusiya"nın bərpası işində Denikin ordusuna kömək etmək məqsədilə bütün Xəzər dənizinə nəzarət etməyə başladılar.

Neft sənayesini də nəzarətdə saxlamağa çalışan ingilislər bu məqsədlərinə nail olmaq üçün tezliklə Britaniya Neft İdarəsini təsis etdilər. Britaniya "Bibiheybət" neft şirkətinin sədri Herbert Alen 1918-ci ilin dekabr ayında Londonda bildirdi ki, "Britaniyanın rəhbərliyi altında lazımi surətdə təşkil olunmuş və gen-bol maliyyələşdirilən Rusiya neft sənayesi Britaniya imperiyası üçün dəyərli gəlir mənbəyi ola bilər".

Doqquz ay ərzində - 1918-ci ilin dekabrından 1919-cu ilin avqustuna qədər ingilislər Bakıdan 113,5 milyon manatlıq, 30 milyon puda qədər neft aparmışdılar. Onların sərəncamı ilə Bakıdan daşınıb çıxarılan bütün neft

məhsullarına heç bir aksiz rüsumları qoyulmur və bütün yüklər yubandırılmadan buraxılırdı. Tomson Azərbaycan Cümhuriyyəti dəmir yolu işçilərinə ingilis zabitlərinin yükünü və qatarda gedən zaman sənədlərini yoxlamağı qadağan etmişdi.

İngilislərin özbaşınalığı o yerə çatmışdı ki, hətta əllərində saxlayıb istədikləri kimi sərəncam verdikləri Bakı ticarət limanını maliyyələşdirməyi Azərbaycan hökumətinin öhdəsinə vermişdilər.

Lakin tezliklə hamıya aydın oldu ki, general Tomsonun həyata keçirdiyi tədbirlərdən yaranmış ümitsizlik təəssüratı müvəqqətidir və Azərbaycan xalqı müstəqillik yolunu seçməkdə yanılmamışdır. Bakıda mövqeyini möhkəmləndirib vəziyyəti nəzarətə alan general-qubernator Tomson ölkədəki ictimai-siyasi reallıqlarla yaxından tanışlıqdan bir neçə gün sonra bildirdi ki, F.X.Xoyskinin hökuməti ölkədə fəaliyyət göstərən yeganə mülki hakimiyyət olaraq qalır. İngilislər Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş nazirini "Bakıda ən bacarıqlı adamlardan biri" adlandırırdılar.

Beləliklə, general Tomsonun Azərbaycan hökumətini təqdir edən mövqeyi düşmən qüvvələrin "vahid və bölünməz Rusiya"nın bərpa olunmasına bəslədiyi ümidi puça çıxartdı, müttəfiq qoşunlarının Bakıya daxil olması ilə yaranmış dövlət müstəqilliyini təhdid edən təhlükəli vəziyyət Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərlərinin söyləri nəticəsində aradan qaldırıldı. Eyni zamanda Azərbaycanın demokrat liderləri uzaqqörən siyasət yeritmələri sayəsində müttəfiq qoşunları komandanlığı tərəfindən de-fakto real hakim qüvvə kimi tanına bildilər.

Sual 2. AXC-nin daxili siyasəti.

Azərbaycan hökuməti ölkənin ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının müxtəlif sahələrindəki quruculuq işlərini genişləndirməyə başladı.

Dövlət quruculuğu. Milli Şuranın qanunvericilik səlahiyyətini öz üzərinə götürmüş Azərbaycan hökuməti dövlət hakimiyyətini həyata keçirməklə və dövlət strukturlarını yaratmaqla məşğul idi. Bu istiqamətdə atılan ilk addımlar yeni dövlətin xarici və daxili siyasətinə aid bir sıra qanunların qəbul edilməsindən ibarət idi.

Hökumətin 1918-ci il 24 iyun tarixli qərarına əsasən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət Bayrağı kimi qırmızı fonda ağ aypara və səkkizguşəli ulduzun təsvir edildiyi qırmızı parçadan hazırlanmış bayraq qəbul olundu. Sentyabrın 9-da bu bayraq səthində ağ aypara və səkkizguşəli ulduz təsvir olunan, bərabər endə mavi, qırmızı və yaşıl zolaqlar rəngində bayraqla əvəz edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət bayrağının bu üç rəngi rəmzi olaraq "türk milli mədəniyyətini, müasir Avropa demokratiyasını və islam sivilizasiyasını təmsil edirdi".

İyunun 27-də dövlət dili haqqında qərar qəbul olundu. Qərara görə dövlət dili türk dili elan olunurdu. Lakin milli kadrların çatışmazlığı nəzərə alınaraq yaxın iki ərzində paralel olaraq rus dilindən də istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan parlamenti. F.X.Xoyski hökuməti Müəssisələr Məclisinin çağırılması üçün hazırlıq işləri aparırdı. Onun təklifi ilə Azərbaycan Milli Şurası öz işini bərpa etdi və Məclisin çağırmasını öz üzərinə götürdü.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 19-də keçirilən ikinci iclasında (1-ci iclas-16 noyabr) Azərbaycanın ali qanunverici orqanının

yaradılması haqqında qanun qəbul edildi. Bu qanuna əsasən təkpalatalı parlament 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Milli Şuranın 44 üzvündən əlavə ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən yerli müsəlman əhalisindən (2,75 mln. ümumi əhalinin 1,9 mln-u) daha 36 nümayəndə seçilməsi nəzərdə tutulurdu.

Ölkə əhalisinin çoxmillətli tərkibi nəzərə alınaraq ermənilərə (sayları 500 min) gələcək parlamentdə 21 yer ayrılırdı. Bakıdan olan rus milli şurasına 10 yer ayrılmışdı (ruslar 230 min idilər). Milli azlıqlardan almanlara, yəhudilərə, gürcü və polyaklara – hərəsinə 1 yer verilirdi. Bakı həmkarlar təşkilatına 3, Bakı neft sənayeçiləri şurası və Ticarət-sənaye ittifaqına – 2 nəfər yer verilmişdi.

Nümayəndələr birbaşa və qapalı seçilə bilərdilər. Qadınlara da islam aləmində ilk dəfə olaraq seçib-seçilmək hüququ verilirdi.

Bolşeviklər parlamenti boykot elan etdilər. Rus Milli Şurasının bir qrup üzvü onun tərkibindən çıxıb, Rus-Slavyan cəmiyyəti deyilən bir təşkilat yaratdılar. İstiqlalı qəbul etməsələr də, öz nümayəndələrini parlamentə göndərmək qərarına gəldilər. Bir sıra şəhər və mahallarda seçkilər başa çatdırılmamışdı. Naxçıvan və Borçalının gələcəyi məsələsi qaranlıq qaldığından oradan nümayəndə gəlməmişdi. Odur ki, qanunda nəzərdə tutulduğu 120 deputatın əksəriyyətinin toplanması ilə parlamentin açılışı oldu.

Parlamentin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də oldu. İclası Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə açdı. İclasda Tomsonun nümayəndəsi, İranın baş konsulu, onun maliyyə müşaviri, Dağlılar hökumətinin sədri Q.Çermoyev, Gürcüstanın nümayəndəsi Karsevadze, Araz respublikasının nümayəndəsi P. Əliyev iştirak edirdi. Ş. Rüstəmbəyovun təklifi ilə Ə. Topçubaşov parlamenti sədri, müavini H. Ağayev, katibi isə R. Vəkilov seçildi. Nazirlər Şurasının sədri F. X. Xoyski Müvəqqəti hökumətin istefası ilə bütün hakimiyyətin parlamentə təhvil verildiyini elan etdi. Parlament tərəfindən istefa qəbul edildi. İttihad partiyasının üzvü Q.Qarabəylinin parlamenti açılışı münasibəti ilə siyasi məhbuslara əfv-ümumi verilməsi təklifi qəbul edildi. Daha sonra mandat, təsərrüfat, reqlament komissiyaları üzvlərinin seçilməsi ilə təsis iclası bağlandı.

Sonrakı iclaslarda maliyyə – büdcə, qanunvericilik təklifləri, aqrar, fəhlə, hərbi işlər və s. komissiyalar yaradıldı. Parlamentdə hökumətin təşkili məsələsi yenə F. X. Xoyskiyə tapşırıldı. Lakin o, səhhətinin pis olması ilə əlaqədar bundan imtina edirdi. Lakin dekabrın 18-də parlament Xoyskidən belə bir ağır günlərdə kabinənin təşkilini öhdəsinə almağı israr etdi. F. X. Xoyski 10 nəfərdən ibarət kabinənin tərkibini və iş proqramını hazırlayıb parlamenti müzakirəsinə verdi. Kabinədə yalnız İttihad partiyası iştirak etməkdən boyun qaçırdı. Dekabrın 26-da F. X. Xoyski kabinəsi təsdiq edildi.

General Tomson həmin kabinəni dekabrın 28-də tanıdığını və Azərbaycanda yeganə qanuni hökumət hesab etdiyini bildirdi. Parlamenti ilk tədbirlərindən biri Paris sülh konfransına nümayəndə heyətinin seçilməsi idi. Nümayəndə heyətinə Ə. Topçubaşov, M. H. Hacinski, Ə. Ağaoğlu, Ə. Şeyxülislamzadə, müşavirlər M.Məhərrəmov, M. Y. Mehdiyev, C. Hacıbəyli, əməkdaşlar Ə. Hüseynzadə, V. Marçevski daxil idi.

Çoxpartiyalı quruluşa malik parlamentdə fraksiyalar (11 fraksiya var idi) öz bəyannamələri ilə çıxış etdilər. Bu bəyannamələrdə müəyyən məsələlərdə fikir ayrılıqları olsa da, ümumi bir məqsəd var idi: gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və ərazi toxunulmazlığını, milli-siyasi hüquqlarını qoruyub saxlamaq, Azərbaycan xalqının, hökumətinin digər xalqlar və dövlətlərlə, xüsusilə qonşu

dövlətlərlə əlaqələri möhkəmləndirmək, respublikada hüquqi-demokratik dövlət quruluşunu bərqərar etmək, islahatlar həyata keçirmək, ölkəni müdafiə edə biləcək güclü ordu yaratmaq. Parlamentin 1919-cu il 3 yanvar tarixli iclasının qərarı ilə qanunverici və icraedici hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə uyğun olaraq parlament üzvünün dövlət orqanlarında işləməsi məqbul sayılmadı. Yalnız nazirlərin eyni zamanda parlament üzvü olmasına icazə verilirdi. Dövlət qulluğunda işləyən parlament üzvü bir neçə gün ərzində iki vəzifədən birini seçib, parlamentin rəyasət heyətinə bildirməli idi.

Azərbaycan türkcəsi parlamentin istifadə etdiyi dövlət dili statusuna malik idi.

Parlamentin 140-a qədər ümumi iclası olmuşdur. 315 qanun layihəsi təqdim edilmiş, onlardan bir neçəsi rədd edilmiş, qalanları müzakirəyə verilmişdi. Parlamentin təsdiq etdiyi nizamnamələr sırasında Bakı Universiteti, Azərbaycan Dövlət Bankı, Azərbaycan Dövlət əmanət kassalarının nizamnaməsi, mətbuat haqqında nizamnamə var idi. Başqa dövlətlərlə bağlanmış hər hansı bir sənəd və müqavilə parlamentin təsdiqindən sonra qüvvəyə minirdi.

1919-cu il iyulun 21-də Azərbaycan Respublikasının Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə qəbul edildi. Əsasnamə 4 fəsildən, 116 bənddən ibarət idi. Əsasnaməyə görə Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə cinsindən, dilindən, milliyyətindən asılı olmayaraq 20 yaşına çatmış bütün Respublika vətəndaşları iştirak edə bilərdilər. Seçkilər aprelin 20-nə (1920-ci il) təyin edildi. Lakin o zaman Bakıda baş verən hadisələr buna mane oldu.

Azərbaycan ordusu. Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra ordunun yaranması məsələsini ən mühüm məsələ kimi irəli sürmüşdü. 1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. Müsəlman korpusu «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» adlandırıldı. Burada xidmət etmək üçün zabit kadrları hazırlamaq üçün qısa müddətli kurslar açıldı, məcburi hərbi mükəlləfiyyət haqqında fərman verildi. Bütün bunların kifayət etməyəcəyini nəzərə alaraq Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Türkiyə hökumətinə bir diviziya həcmində yardım göstərilməsini xahiş etdi. Bu da 1918-ci il 4 iyun müqaviləsində öz əksini tapmışdı.

Gəncəyə beşinci Qafqaz diviziyası göndərildi. Daha sonra Karpət cəbhəsindən götürülmüş 15-ci Çanaxqala diviziyası da Gəncəyə gəldi. Azərbaycan korpusu ilə birlikdə bu hərbi hissələr Qafqaz İslam Ordusu adı altında birləşdi. Bunun da komandanı Nuru paşa idi.

Lakin 30 oktyabr 1918-ci ildə Yunanıstanın Mudros şəhərində Böyük Britaniya ilə Türkiyə arasında bağlanan sazişə görə türk qoşunları Cənubi Qafqazdan geri çağırılırdılar. İngilis qoşunları komandanı general Tomson Nuru paşa və bütün türk zabitlərindən Azərbaycanı tərk etməsini tələb etdi. Yalnız Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edən Nuru paşa və onun silahdaşları Azərbaycanda qaldılar, hökumətə xidmət edəcəklərini bildirdilər. Mudros sazişi Cənubi Qafqazın qapılarını ingilislərin üzünə açdı. Həmə sazişin 11-ci bəndinə əsasən Azərbaycan ingilislərin nüfuz dairəsi elan edilir, 15-ci bəndinə əsasən isə Azərbaycanın dəmir yolları və neft mənbələri ingilis komandanlığının ixtiyarına keçirdi.

Noyabrın 17-də ingilis qoşunları Bakıya daxil oldular. Tomson özünü Bakının general qubernatoru elan etdi. Şəhər polisi, liman, neft sənayesi, maliyyə

idarələri, mətbuat üzərində nəzarət qoyuldu. Noyabrın 22-də Tomsonun tələbi ilə Azərbaycan korpusunun qərəgahı Gəncəyə köçürüldü.

Dekabrın 25-də general S. Mehmandarov hərbi nazir, bir neçə gün sonra isə Ə.Şıxlinski müavin təyin olundu. 1918-ci il noyabrın 15-də təşkil edilən baş qərəgahın rəisi isə Suleyman Sulkeviç təyin edilir. Qərəgah şöbələrinin zabit kadrları ilə təmin edilməsi problemini həll etmək üçün Azərbaycanda olan rus zabitlərindən istifadə etmək qərara alındı. Türk əsgər və zabitləri ruslarla əvəz edilirdi. Azərbaycan hökuməti milli kadrların çatışmaması səbəbindən çox çətin bir vəziyyətə düşmüşdü. Nuru paşanın vaxtı ilə yaratdığı hərbi məktəbin müdavimləri də ordunun təşkilinə cəlb edilirdi.

1919-cu ildə 25 mindən ibarət ordu yaratmaq vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdu. Ordunun yaradılması ilə bağlı 1919-cu il üçün nəzərdə tutulmuş dövlət büdcəsindən 399,4 mln. manat ayrılırdı ki, bu da büdcənin 24%-nə bərabər idi.

Milli Ordu yaratmaq işinin sürətləndirilməsini ölkənin hərbi-siyasi vəziyyətinin kəskinləşməsi də tələb edirdi. Belə ki, mayın 25-də general Denikinın könüllü ordusu tərəfindən Petrovsk və Dərbənd tutuldu. Bu da Azərbaycanda böyük həyəcana səbəb oldu. Bakıda Xüsusi Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Onun tərkibinə N.Yusifbəyli, X.Məlikaslanov, A.Səfikürdski, S.Mehmandarov, M.Y.Cəfərov daxil oldular. İyunun 11-də bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. DMK-nə ümumi səfərbərlik həyata keçirmək, ölkədə hərbi, müharibə vəziyyəti elan etmək, digər fəvqəladə tədbirlər görmək səlahiyyəti verildi.

Azərbaycan hökuməti başa düşürdü ki, Denikin yürüşünün son məqsədi Azərbaycanı və keçmiş Rusiya imperiyasının digər hissələrini geri qaytarmaq idi. Zaqafqaziyanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Azərbaycan hökuməti 1919-cu il iyunun 16-da Gürcüstan ilə hərbi müqavilə bağladı. Həmin müqaviləni Tiflisdə F.X.Xoyski və S.Mehmandarov imzaladılar. Müqavilədə hər iki dövlət öz üzərinə belə bir öhdəlik götürürdü ki, bunlardan hər hansı birinə hücum edilərsə, özlərinin bütün hərbi silahlı qüvvələri ilə buna qarşı çıxacaq, öz dövlətlərinin suveren hüquqlarının və müstəqilliyinin qorunmasına yönəlmiş diplomatik danışıqlar aparacaqlar.

Ölkədə yaranmış gərgin vəziyyət Azərbaycan hökumətini ordu quruculuğu işində qəti addımlar atmağa sövq edirdi. 1919-cu ilin ortalarında Azərbaycan hökuməti Fransa, Polşa, İngiltərədən silah almağa cəhd etdi. Lakin bu cəhdlər boşa çıxdı. 1919-cu ilin sentyabrında general İ.Usubovun başçılığı ilə nümayəndə heyəti İtaliyaya göndərildi. Oradan 25 min dəst yeni geyim, 25 min dəst köhnə geyim alınması tapşırılmışdı. İtaliya hökuməti Azərbaycana hələlik avtomobil, aeroplan, proyektor, odeyal yataq vasitəsi sata biləcəyini bildirdi və onların arasında kontrakt bağlandı. Lakin həmin mallar Azərbaycanın sovetləşməsi ərəfəsində gətirildiyi üçün Azərbaycan ordusu ondan istifadə edə bilmədi, Qırmızı Orduya qismət oldu.

1919-cu ilin sonlarında Azərbaycan ordusu iki piyada və bir süvari diviziyalardan ibarət idi. Birinci piyada diviziyasının qərəgahı Gəncədə yerləşmişdi. Bu diviziyanın rəisi general mayor Cavad Şıxlinski idi. İkinci piyada diviziyasının qərəgahı Bakıda idi. Rəisi general mayor İ.Usubov idi. Gəncədə yerləşən süvari diviziyaya general-mayor Teymur Novruz oğlu başçılıq edirdi. Səlim Sultanovun rəhbərlik etdiyi xüsusi süvari divizionu, Yunis Şəkərovun atıcı batalyonu üçüncü süvari diviziyasının tabeliyində idi. Gəncədə birinci və ikinci

artilleriya briqadaları yerləşmişdi. Azərbaycan ordusunda bu dövrdə 3 zirehli qatar, 4 hərbi təyyarə, 6 zirehli avtomobil, 2 hərbi gəmisi var idi.

Yaranmaqda olan yeni hissələri zabit kadrları ilə təmin etmək üçün Gəncədəki hərbi məktəb Bakıya köçürülmüş, yenidən qurulub genişləndirilmişdi. Bundan başqa İstehkamçılar məktəbi, Şuşada hərbi feldşer məktəbi, hərbi dəmiryol məktəbi də təsis edilmişdi. 1920-ci il üçün ordunun şəxsi heyətini 40 minə çatdırmaq planlaşdırılmışdı. Orduya könüllü və məcburi 19-24 yaşlı gənclər götürülürdü. İngilis hərbi hissələrinin Zaqafqaziyanı tərk edən vaxt (1919, avqust) öz silahlarının xeyli hissəsini Azərbaycan ordusuna verməsi, Gürcüstanın Azərbaycana müəyyən qədər silah satması ordunun texnikaya artan tələbatını ödəməyə qadir deyildi.

Hərbi sursatlara olan ehtiyacı ödəmək üçün Hərbi Nazirlik hərbi zavod yaratmaq fikrində idi. Çünki mövcud olan emalatxanalarda dəzgahlar, fəhlə alətləri, təmir üçün lazımi materiallar çatışmırdı. Ona görə də bu emalatxanalar bəzən kiçik tələbləri də ödəyə bilmirdi. Hərbi nazirlik bu emalatxanaları birləşdirib hərbi zavoda çevirmək qərarına gəlir.

Zavodun layihəsi, ştatları, xərcləri 1920-ci il fevralın 23-də parlamentdə təsdiq edildi. Lakin bu zavodun yaradılması üçün böyük qüvvə və külli miqdarda vəsait lazım idi.

Mədəni quruculuq. Çox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti və parlamenti xalqın milli dövlətinin yaranmasını əbədləşdirmək üçün elm, təhsil, xalq maarifi və səhiyyə məsələlərinin inkişafını da diqqət mərkəzində saxlayırdı. AXC yarandığı ilk gündən maarif işlərinə xüsusi fikir vermişdir. 1918-ci il 30 iyun qərarına əsasən Gəncədə Xalq Maarif Nazirliyinin dəftərxanası təşkil edildi. N.Yusifbəyli maarif naziri təyin edilmişdi. Nazirliyin ilk tədbirlərindən biri 1918-ci il 22 sentyabr sərəncamına görə məktəblərin milliləşdirilməsi oldu. 1918-ci il 28 avqust qərarına görə bütün məktəblərdə tədris Azərbaycan dilində keçirilməli idi. Başqa millətlərdən olan uşaqlar üçün rus dilində məktəblər açılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Ana dili həftədə 4 dəfə tədris edilməli idi.

Müəllimlərə olan ehtiyacı ödəmək üçün 1918-ci ildə Gəncədə, Şəki, Zaqatalada qısa müddətli pedaqoji kurslar təşkil edildi və 150 nəfər kurslara qəbul edildi. Bundan əlavə Nazirlik Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müstəqil bir seminariya kimi Qazaxa köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Kadrlar hazırlamaq üçün 1918-ci ildə Göyçayda, Ağdamda, Nuxanın Qutqaşen kəndində ali ibtidai məktəblər açılması haqqında qərarlar qəbul edildi. 1918-ci ildə Zaqatalada 25 ibtidai məktəb açmaq üçün Nazirlik 100 min manat pul ayırmışdı. 1919-cu ilin yayında Bakı, Gəncə, Şəki, Şuşa, Qazax, Qusar, Salyan, Zaqatalada qadın və kişilər üçün pedaqoji kurslar açıldı.

Qadınların təhsilinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Orta təhsil müəssisələrində azərbaycanlı qızların sayı artırdı. Məsələn, əgər 1918/1919-cu tədris ilində Gəncə gimnaziyasında cəmi 4 azərbaycanlı qız oxuyurdusa, 1919/1920-ci tədris ilində onların sayı 296 nəfərə çatmışdı.

1918-ci ildə Türkiyə ilə bağlanan 4 iyun müqaviləsinə görə Nazirlik Türkiyədən 50 müəllim dəvət etmişdi. 1919-cu il oktyabrın əvvəllərində həmin müəllimlər Azərbaycana gəlib müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdılar.

Azərbaycan dilində dərsliklərin yazılması və nəşri üçün də xüsusi komissiya ayrılmışdı. Türkiyədən də dərsliklər alınırdı. Azərbaycan hökuməti ali təhsilin təşkili və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını ən əsas vəzifə hesab edirdi. Bakı Universitetinin, Konservatoriyanın, Pedaqoji İnstitutun, Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun açılması planlaşdırılırdı.

Siyasi şəraitin əlverişsizliyi və maliyyə çətinlikləri üzündən yalnız bir ali məktəbin – Bakı Universitetinin yaradılması üçün imkan əldə edildi.

Azərbaycan Xalq Maarifi nazirinin müavini Həmidbəy Şahtaxtinski görkəmli rus alimi, Cənubi Qafqaz Universitetinin rektoru Razumovskiyyə müraciət edərək Bakı Universitetinin təşkili üçün kömək göstərməsini xahiş etmişdi. Razumovski dəvəti qəbul etmiş və yaradılan komissiyanın sədri seçilmişdi. 1919-cu il mayın 19-da komissiya təsdiq edilir.

Mayın 31-də isə komissiya Bakı Universitetinin yaradılması haqqında qanun layihəsini, Universitet nizamnaməsini, Universitet xərclərini Xalq Maarif nazirliyinə təqdim etmişdi. Universitetin yaradılması haqqında layihə 1919-cu ilin iyul-avqust aylarında qanunvericilik, maliyyə-büdcə komissiyalarında, parlamentin ümumi iclaslarında müzakirə edildi. Universitet komissiyası avadanlıq, təşkilati və quruculuq işlərinə 3,5 mln. rubl verilməsini xahiş etdi. Maarif naziri Kaplanov həmin məbləği 5 mln.rubl artırmağı lazım bildi. Universitetin açılması məsələsi mübahisələr doğurdu. Mübahisələr Universitetin rus dilində açılması məsələsində fikir müxtəlifliyinin mövcud olduğunu göstərdi. Əhrar, İttihad, bitərəf müsəlman qrupu Universitetin rus dilində açılması əleyhinə çıxdılar.

Universitetin yaradılması işində M.Ə.Rəsulzadə, H.Ağayev, Ə.Pepinov, S.Ağamalı oğlu, C.Hacinski fəal iştirak edirdilər. Tanınmış maarifçi Məmmədəğa Şahtaxtinski «Azərbaycanda Universitet» məqaləsində qeyd edirdi ki, Bakıda Universitetin açılması zəruridir. Rus dilində açılacaq Universitet tədricən milliləşdiriləcək və türkləşdiriləcək. Universitet Azərbaycan dövlətinə və türk mədəniyyətinə xidmət edəcəkdir.

1919-cu il sentyabrın 1-də parlament Bakı Universitetinin yaradılması haqqında qanunu qəbul etdi. Həmin iclasda 1919/20-ci tədris ili üçün xarici ölkələrin ali məktəblərinə 100 abituriyent və tələbə göndərilməsi haqqında qətnamə qəbul edildi. Bu tələbələr üçün Maarif Nazirliyinin sərəncamına dövlət xəzinəsi vəsaitindən 7 mln. rubl ayrılırdı: Avropaya göndərilən hər bir adam üçün hər ay 400 frank təqaüd, 1000 frank da yol xərci, Rusiyaya göndərilən hər bir adam üçün hər ay 3 min rubl təqaüd, 3 min də yol xərci. Hökumət təqaüdündən istifadə edən tələbələr təhsil müddəti qurtardıqdan sonra hökumətin müəyyən etdiyi yerdə 4 il xidmət etməli idi. 100 nəfərdən 10-u İngiltərəyə, 23-ü İtaliyaya, 45-i Fransaya, 9-u Türkiyəyə, 13-ü Rusiyaya göndərməli idi.

Qanuna görə Universitetdə 4 fakültə açılmalı idi: Tarix-filologiya, tibb, fizika-riyaziyyat, hüquq. Lakin bir il müddətinə iki fakültə üçün (tarix-filologiya, tibb) ştat, smeta müəyyən edildi. Bütün fakültələrdə Azərbaycan dilinin keçilməsi məcburi idi. Qəbul zamanı Azərbaycan vətəndaşlarına üstünlük verilirdi.

Rektor 3 il müddətinə seçilir və nazirlik tərəfindən təsdiq edilirdi. 1919-cu ilin 15 noyabr günü Universitetdə birinci dərs günü elan edildi.

Bakı Dövlət Universitetinin açılması Azərbaycan hökumətinin mədəniyyət sahəsindəki böyük qələbəsi idi. 1919-cu il oktyabrın 1-dən Qarabağın erməni məktəbləri üzrə xüsusi müfəttişlik yaradıldı və R.N.Şahnazarov müfəttiş təyin

edildi. Nazirlər Şurası Qarabağda yaşayan ermənilərin mədəniyyət, xalq maarifi sahəsində öz müqəddəratını təyin etməsi üçün şərait yaratmış, bunu hüquqi cəhətdən əsaslandıraraq 23 maddədən ibarət əsasnamə təsdiq etmişdi. Əsasnamədə deyilirdi ki, Qarabağda olan erməni məktəbləri Şuranın rəhbərliyi altında muxtariyyətə malikdirlər.

Sosial-iqtisadi siyasət. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi və siyasi platforması bütün vətəndaşların həqiqi hüquq bərabərliyini bərqərar edərək, demokratik bir cəmiyyət qurmağı nəzərdə tuturdu. Bu məqsədə çatmağın əsas vasitəsi mülkiyyət formasının müxtəlifliyi prinsipini həyata keçirməkdən, dövlətə, xüsusi şəxslərə, səhmdar birliklərə bələdiyyə - özünüidare orqanlarına məxsus mülkiyyət formalarının inkişafı üçün bütün vətəndaşlara bərabər imkan verən demokratik şəraiti təmin etməkdən ibarət idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin inflyasiyanın qarşısını alması, inflyasiya şəraitində maaşları və pul tədaviyünü tənzimləməsi, qonşu ölkələrlə iqtisadi əlaqələri sahmana salması, öz valyutasını yaratmaq planları, vergi vasitəsilə dövlət və sahibkarlar arasında qarşılıqlı münasibətləri nizamlaya bilməsi diqqətəlayiqdir.

Üçüncü hökumət kabinetinin formalaşmasından sonra (dekabr 1918-ci il) ilk çıxışında baş nazir F.X.Xoyskinin millətin tərəqqisi üçün ona siyasi və iqtisadi sərbəstlik verilməsinin zəruriliyini vurğulaması sübut edir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətini təmsil edənlər ictimai tərəqqinin aqrar məsələdə uğurlu həllindən birbaşa asılı olduğunu dərk edirdilər. Bu məsələ hökumət kabinetinin bəyanatında xüsusi yer tuturdu: "Kəndli və fəhlə ünsürləri təminatı qayğısı hökumətin ən başlıca vəzifəsi olmalıdır... Torpaq kəndliyə havayı verilməlidir". Lakin belə sosial islahatın həyata keçirilməsi üçün müvafiq qanun qəbul edilməlidir. Beləliklə iki istiqamətdə - parlament komissiyası çərçivəsində və hökumət səviyyəsində bu sahədə fəaliyyətə başlandı. 1919-cu il fevralın 4-də torpaq islahatı haqqında qanun layihəsi hazırlamaq üçün menşevik-hümmətçi Səməd bəy Ağamalıoğlu başda olmaqla müxtəlif siyasi fraksiyaların nümayəndələrindən ibarət xüsusi parlament komissiyası yaradıldı. Komissiya üzvlərinin siyasi mənsubiyyət cəhətdən çox müxtəlif olması qanun layihəsini lap əvvəldən müvəffəqiyyətsizliyə düşür etmişdi, çünki onların təmsil etdiyi partiyaların aqrar məsələyə aid yekdil nöqtəyi-nəzərləri yox idi. Ona görə də layihənin alternativ variantına malik olmayan komissiya Zaqafqaziya Seyminin 1918-ci il martın 7-də qəbul etdiyi, müəlliflərindən biri də indiki komissiyanın sədri S.Ağamalıoğlu olan aqrar qanunun əsasları ilə kifayətlənmək məcburiyyətində qalmışdı.

1919-cu il avqustun sonu - sentyabrın əvvəllərində, nəhayət, torpaq komissiyası layihə üzərində işini tamamladı. Layihənin əsas tezisləri aşağıdakılardan ibarət idi: 1. Respublika ərazisindəki bütün torpaqlar dövlətin mülkiyyətidir; 2.Torpaq əvəzsiz olaraq dövlətin ixtiyarına keçir; 3.Əvvəlki mülklərinin müəyyən hissəsi aşağıdakı normalar üzrə əsas sahibkarların istifadəsi üçün onların özündə qalır: 1-ci dərəcə torpaqlar - 7 desyatın (bağlar və becərilən sahələr); 2-ci dərəcə torpaqlar - 15 desyatından 20 desyatınədək (əkin yerləri); 3-cü dərəcə - 40 desyatından 50 desyatınədək (otlaqlar). Qalan bütün torpaqlar dövlət torpaq fonduna daxil edilir. Torpaq haqqında qanunun son variantı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Müəssislər Məclisi tərəfindən təsdiq olunmalı idi.

Həmin layihənin müzakirəsi 1919-cu il oktyabrın 2-də parlamentin 81-ci iclasının gündəliyinə daxil edildi, lakin əkinçilik nazirinin müavini X.Sultanovun təklifi ilə ona baxılması dayandırıldı.

Baş nazir Yusifbəylinin kifayət qədər radikal dünyagörüşlü gənc siyasi xadimlərdən təşkil etdiyi yeni hökumət kabineti özünün yeni aqrar siyasət kursunu işləyib hazırlamaq əzmində olduğunu bəyan etdi. Yeni əkinçilik naziri sosialist Əhməd Cövdət bəy Pepinov nazirliyin hazırlamış olduğu əvvəlki iki qanun layihəsini təcili təkmilləşdirmək üçün parlamentdən tələb edib geri aldı.

1920-ci il martın əvvəllərində "Xüsusi sahibkar torpaqlarının dövlət torpaq fonduna keçirilməsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti əhalisinin torpaqla təmin olunması haqqında qanun"un yeni layihəsi üzərində işi başa çatdıran nazirlik onu baxılmaq üçün Nazirlər Şurasına təqdim etdi.

Yeni qanun layihəsi Gürcüstan sosial-demokrat hökumətinin Azərbaycan sosial-demokratiyası tərəfindən bəyənən aqrar qanunu əsasında hazırlanmışdı. Bu layihə kənd yerlərində olan xüsusi sahibkar-hüquqi şəxslərin bütün torpaqlarını, o cümlədən monastır, vəqf, məscid və kilsə torpaqlarını, habelə şəhər ərazisinin şəhər mülkiyyətinə daxil olmayan sahələrinin sahiblərindən alınıb əvəz verilmədən dövlət torpaq fonduna verilməsini nəzərdə tuturdu. Mülkiyyəti əlindən alınan sahibkarların ixtiyarında saxlanan torpaq sahəsinin ölçüsü həmin yerlərin təsərrüfat şəraitinə uyğun olaraq, kənddə becərilən bitki təsərrüfatları üçün 7-10 desyatin, taxılçılıq təsərrüfatı üçün 15-20 desyatin, maldarlıq təsərrüfatları üçün 40-50 desyatin, şəhərdə müvafiq olaraq, 1,5-3 desyatin, 3-5 desyatin, 10-12 desyatin müəyyən edilirdi. Sahibkarların mülk və bağları da bu hesaba daxil idi.

"Müsavət" frakasiyası yalnız 1920-ci il fevralın 16-da parlamentin növbəti 123-cü iclasında partiyanın qurultayda bəyənilmiş aqrar məsələ üzrə qanun layihəsini müzakirəyə təqdim etdi.

"Müsavət" partiyasının qanun layihəsi də xüsusi sahibkar torpaqlarının əvəzsiz olaraq alınıb dövlət torpaq fonduna verilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin burada sahibkarların mülkiyyətində, bağ və həyətlər də daxil olmaqla, 25-75 desyatin torpaq saxlanması; şəhər yerlərində isə bu sahənin becərilən bitkilərin xüsusiyyətindən və eləcə də əhalinin torpağa olan ehtiyacından asılı olaraq, 5 desyatindən 7,5 desyatınədək məhdudlaşdırılması göstərilirdi.

Torpaqların alınması, özəlləşdirilməsi məsələsinə ehtiyatlı münasibət tamamilə düzgün idi. Çünki torpaqların əvəzsiz müsadirəsi məsələsi hərtərəfli düşünülmüş münasibət tələb edən məsələ idi. Unutmaq olmaz ki, "xüsusi torpaq sahibləri" məfhumu arxasında nüfuzlu konkret fiziki şəxslər dururdu və onların taleyi hökuməti maraqlandırmaya bilməzdi. Hökumətin islahat proqramı elə çevik qurulmalı idi ki, o, aqrar bölmədəki bütün sosial təbəqələrin marağını maksimum ifadə edə bilsin. Əlbəttə, aqrar məsələyə aid hüquqi-normativ aktlara bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşılaraq deyilməlidir ki, sonuncu (sayca dördüncü) qanun layihəsi o dövr üçün nisbətən tam və mükəmməl, daha müasir qanun layihəsi idi.

Sonuncu qanun layihəsinin ciddi öyrənilməyə və müzakirəyə ehtiyacı olduğundan parlament onu baxıb müzakirə etmək üçün aqrar komissiyaya 10 gün möhlət vermişdi. Amma aqrar komissiyanın fəaliyyəti bu dövrdə tamamilə səmərəsiz idi, onun üzvləri hökumət böhranları ilə əlaqədar olaraq, artıq çoxdan bir yerə yığışmırdılar. Komissiyanın işləri başa çatmadı, aqrar qanun layihələri variantlarından heç biri qanun statusu almadı, aqrar bölmədəki durğunluq aradan

götürülmədi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığı üçün əsas vacib məsələlərdən biri tam həll olunmamış qaldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi tədbirlərindən biri də gənc respublikanın maliyyə sistemini tənzimləmək və xəzinədə vəsait toplanmasına nail olmaq idi.

1919-cu il martın 17-də parlamentin qəbul etdiyi yeni qanun yerlərdə vergi yığmaq hüququnu üzvləri zemstvo yığıncaqları və icmalar tərəfindən seçilən gəlir vergisi üzrə quberniya və qəza idarə heyətlərinə verildi. Bundan əlavə iyulun 16-da parlament Maliyyə Nazirliyi nəzdində vergi müfəttişi vəzifəsini təsis etdi, ona vergi müvəkkillərinin və vergi məntəqələrinin fəaliyyətini nəzarətində saxlamaq və təftiş etmək səlahiyyəti həvalə olundu.

Oktyabrın 20-də "Maliyyə naziri yanında müxtəlif vergilər qoyulması üzrə şikayətlərə baxan ali instansiya olan Şura haqqında" daha bir qanun layihəsi qəbul olundu. Həmin qanuna görə, Şuraya daimi üzvlərdən əlavə, məhkəmə və prokurorluq orqanlarının, həmçinin vergi ödəyənlərin müvəqqəti nümayəndələri də daxil edilmişdilər.

1919-cu ilin aprelində sonralar dövlət vergi siyasətinin formalaşmasında əsas rol oynamış bu mühüm qanun da Maliyyə Nazirliyindən daxil olmuşdu. Cəmi iki bənddən ibarət olan həmin qanunun ölkənin maliyyə-iqtisadi inkişafı üçün mühüm əhəmiyyəti var idi, çünki ilk dəfə olaraq (bu qanun "Kapital vergisinin ödəniş möhləti və tarif dərəcələrinin dəyişdirilməsi haqqında qanun" adlanırdı) müstəqim vergilərin qəti təyin olunmuş vaxt və tarif dərəcələrini müəyyən edirdi. Kapital vergisi hər 100 manatdan 30 manat olmaqla ilin başlanğıcında (ancaq fevralın 1-dən gec olmayaraq) ödənilir, gəlir vergisi isə ilin sonunda, gəlirin həcmi bəlli olandan sonra ödənilirdi. Müvafiq qanun mayın 15-də qəbul olundu. Həmin il iyulun 23-də isə parlament bu qanuna müvafiq olaraq yaşayış minimumunun dövlət gəlir vergisinə cəlb olunmayan həddini 1000 rubldan 5000 rubladək artırmaq haqqında qərar qəbul etdi.

Qəbul olunmuş qanunlar dövlətin maliyyə vəziyyətinin müəyyən qədər yaxşılaşdırılmasına xidmət edirdi.

Çarizmdən qalan ağır mirasdan biri kifayət qədər maliyyəçi milli kadrların olmaması idi. Gənc dövlətin ağır maliyyə vəziyyətini düzəltmək, maliyyə sistemini ciddi böhrandan xilas etmək üçün yüksək səviyyəli mütəxəssis kadrlar tələb olunurdu. Pulun sürətli emissiyası hökuməti "Bakı bonu" adlanan yeni pullar kəsmək yolunu tutmağa vadar edirdi. Bakı bonularının buraxılmasına, Şəhər Dumasının 1917-ci il 23 dekabr tarixli qərarına uyğun olaraq, 1918-ci ilin əvvəllərindən başlanmış və 1918-ci il martın sonlarına qədər davam etmişdi. Bakı Sovetinin hakimiyyəti dövrü (noyabr 1917 - iyul 1918) emissiya sahəsində hər hansı bir qayda-qanun və heç bir hesabatın olmaması ilə səciyyələnirdi. Pul imkanlarının miqdarı yalnız litoqrafiyanın məhsuldarlığı ilə müəyyən edilir və bolşeviklərin mülahizələrinə görə xərclənirdi. Məhz buna görə də pul imkanlarının hər hansı təminatından söhbət gedə bilməzdi. 1918-ci ilin sentyabrında Azərbaycan hökuməti axırıncı emissiyayı həyata keçirdi.

Bakının bolşeviklərdən azad edilməsi ərəfəsində Azərbaycan hökuməti Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri ilə keçmiş Zaqafqaziya Komissarlığının bonularının birgə buraxılması haqqında razılığa gəldilər. Güman edilirdi ki, Azərbaycanın payına düşən bonuların miqdarı ölkənin ehtiyacının ödənilməsi üçün kifayət edəcəkdir. Bakı bolşeviklərdən azad edildikdən sonra Bakı pul

nişanlarının (bonların) hesabdən silinməsi haqqında təkliflərin ortaya çıxması da məhz bununla izah olunurdu. Lakin bu təklifin həyata keçirilməsi bolşevik tədbirləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan bon sahiblərinin iflası ilə nəticələnə bilərdi. Buna görə də hökumət Bakı bonlarını dövriyyədə saxlamaqla, pul kəsilməsini davam etdirmək əzmində olduğunu bildirdi. Tədavüldə 4 valyuta var idi: çar hökuməti tərəfindən kəsilmiş ("Nikolayevski" adlandırılan) rubllar, Müvəqqəti hökumətin kəsdiyi rubllar ("kerenkalar"), Tiflisdə buraxılmış Zaqafqaziya hökuməti bonları və nəhayət, Bakı bonları. Bütün bu valyutalar qanuni ödəniş vasitəsi olaraq dövriyyədə idi.

Yaranmış şəraitlə əlaqədar olaraq 1918-ci il sentyabrın 22-də hökumət Bakı bonlarının dövriyyəyə buraxılması haqqında qərar çıxardı. Qərara uyğun olaraq, 40 manat (Bakı bonu) 1 Türkiyə lirəsinə bərabər idi. Başqa pul vahidlərinin dövriyyədən çıxarılması hələ nəzərdə tutulmurdu.

Yalnız respublikada bank sisteminin formalaşdırılmasının əsas prinsipləri müəyyənləşdirildikdən sonra emissiyanın subyektivi və yeni əsginasların xarici əlamətləri ilə bağlı məsələləri həll etmək mümkün oldu. Ölkənin mal dövriyyəsi və iqtisadi-təsərrüfat həyatını möhkəmləndirmək üçün isə hökumətin müvafiq nizamlayıcı maliyyə aparatı yalnız Dövlət Bankı ola bilərdi.

Dövlət Bankının yaradılması zərurətini bütün siyasi fraksiyalar aydın başa düşsələr də, əslində parlament daxilində bəzi qüvvələr bu qanun layihəsinin keçirilməsini hər vaxtla əngəlləyib ləngidir və məsələyə münasibətlərini də sinfi maraqlar üstündə qururdular. 1919-cu il avqustun 18-də müzakirəyə təqdim olunan qanun layihəsi 1919-cu il avqustun 23-də üçüncü oxunuşdan sonra qəbul olunmuşdu. Azərbaycan Dövlət Bankının məqsədi pul tədavülünü asanlaşdırmaq, milli ticarət, sənaye və kənd təsərrüfatına yardım habelə pul sistemini möhkəmləndirməkdən ibarət idi. İlk vaxtlar bankın əsas kapitalı 500 milyon, ehtiyat kapitalı isə 20 milyon manata bərabər idi. Əsas kapitalı yaratmaq üçün hökumət əlavə 50 milyon Azərbaycan və Zaqafqaziya kağız pulu verdi. İndi o, kağız pul kəsmək üçün müstəsna hüquqa malik idi. 1919-cu il sentyabrın 18-də Dövlət Bankının nizamnaməsi təsdiqləndi və sentyabrın 30-da onun tətənlə açılışı oldu. 1919-cu il sentyabrın 1-dən fəaliyyət göstərən Gəncə bankı isə oktyabrın 25-də verilmiş qanunla Dövlət Bankının şöbəsi statusunu aldı.

Azərbaycan hökuməti gömrük qanunvericiliyinin yaradılması sahəsində də bir sıra real addımlar atmışdı. Özünün mövcudluğu ərzində parlament gömrük sahəsində 20-dək qanun qəbul etmişdi. Nəticədə 1920-ci ilin əvvəlində respublikada formalaşmış dövlət gömrük xidməti mövcud idi. Bu qanunlara görə, bir sıra sərhəd məntəqələrində gömrük postları təşkil etmək nəzərdə tutulurdu. Parlamentin qərarı ilə 1919-cu il martın 27-də gömrük idarəsi yenidən quruldu. 1919-cu il 23 iyun qanunu ilə Maliyyə Nazirliyinin nəzdində gömrük rüsumu şöbəsi təşkil edildi. Bu şöbə gömrük rüsumunu tənzimləməli idi.

AXC-nin iqtisadi tədbirləri sırasında ən əhəmiyyətliisindən də qonşu və xarici dövlətlərlə iqtisadi əlaqə yaratmaqdan ibarət idi. Bu sahədə AXC hökuməti təkcə qanun layihələri hazırlamaqla kifayətlənməyib, dünyanın bir sıra ölkələri, o cümlədən 1918 iyunun 4-də Türkiyə, 1919-cu il mayın 23-də İran, İngiltərə, Amerika, Fransa, İtaliya, Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan, Orta Asiya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqə yaratmağa nail olmuşdu. Bəzi dövlətlərlə ticarət müqaviləsi bağlanmış, bəziləri ilə isə şifahi razılıq edilmişdi.

Neft sənayesini böhrandan çıxarmağa çalışan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti yarandığı ilk gündən bu sahədə konkret addımlar müəyyənləşdirdi. Azərbaycan parlamenti neft istehsalı və satışını öz nəzarətinə aldı, bununla bağlı olaraq dəfələrlə hökumətin məruzələrini dinlədi, neft sənayesinin rentabelliyyətinin yüksəlməsinə yardım edən bir sıra qanunverici sənədlər qəbul etdi.

Bu məqsədlə müxtəlif idarələrdə neft məhsulları ilə bağlı sui-istifadə və cinayətləri təhqiq etmək üçün xüsusi təftiş-istintaq komissiyası təsis olunmuşdu. 1919-cu il iyulun 27-də qəbul olunmuş qanunla həmin komissiyaya bütün hökumət müəssisələri, vəzifəli şəxslər və ictimai təşkilatlardan istənilən zəruri məlumatları almaq; hər bir şəxsin çağırılan zaman gəlməsini təmin etmək; hər bir şəxsə qarşı cinayət təhqiqatı qaldırmaq; poçt-teleqraf yazışmasına baxış və onları zəbt etmək; istintaq müddəti vəzifədən kənar etmək hüquqları verilir. Bütün bunlar həmin məsələlərin hökumət üçün strateji əhəmiyyət daşıdığını təsdiq edir.

Vaxtilə Bakı XKS Sovet Rusiyasının arzusu naminə neft sənayesinin milliləşdirilməsini elan etmişdi. Buna görə milli hökumətin ilk zəruri addımı 1918-ci il oktyabrın 6-da neft sənayesi müəssisələrini öz sahiblərinə qaytarmaq haqqında qərar verməsi oldu. 1918-ci il oktyabrın 7-də hökumətin neft mədənləri və zavodlarını, Xəzər ticarət donanması gəmilərini sahibkarlara qaytarmağı nəzərdə tutan dekreti nəşr olundu və neft sənayesində xüsusi mülkiyyət prinsipi bərpa edildi.

Parlament azad ticarətlə dövlət ticarəti arasında aralıq mövqeyi nəzərdə tutan daha optimal bir qərar qəbul etdi. İxracatçı malın dəyərinin yarısını xarici valyuta ilə ödəməli idi. 1919-cu il dekabrın 11-də qəbul olunmuş qanunla siyahısı ciddi müəyyənləşdirilmiş malların (əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları və neft məhsullarının) sərbəst ixracına icazə verildi. Aparılan mallardan dövlət xəzinəsinə 95 faiz rüsum ödənilməsi də müəyyən edildi.

Sosial problemlərin, ən başlıcası isə fəhlə məsələsinin tənzimlənməsi ilə həm parlamentin fəhlə komissiyası, həm də Əmək Nazirliyi məşğul olurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Əmək Nazirliyi 1919-cu il yanvarın 21-dən fəaliyyət göstərməyə başladı. 1919-cu il mayın 31-də sosial və istehsalat münaqişələrinin həllinə cavabdeh olacaq Arbitraj orqanının yaradılması haqqında qərarın çıxarılması hökumətin bu sahəyə xüsusi diqqət verdiyini göstərir.

Sual 3. AXC-nin xarici siyasəti

Müstəqilliyini elan etmiş gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xarici siyasət məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. İstiqlaliyyətin qorunub saxlanması daxildən daha çox, xarici amillərlə də bağlı idi. Dünya müharibəsinin getdiyi müəkkəb beynəlxalq şəraitdə - iştirakçı ölkələrin Qafqaz və onun zəngin guşələrindən olan Azərbaycan uğrunda hərbi əməliyyatların genişləndiyi dövrdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunması onun uğrunda mübarizələrdə yetişmiş siyasətçilərdən və dövlət xadimlərindən hər an dəyişən vəziyyətə uyğun çevik siyasi manevretmə bacarığı tələb edirdi. Azərbaycan diplomatiyasının bu çətin vəzifənin öhdəsindən gəlməsi üçün 1918-20-ci illər dövründə təşkil olunmuş müxtəlif hökumət kabinetlərində Xarici İşlər Nazirliyinin möhkəmləndirilməsi və təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsinə böyük diqqət yetirilirdi. Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasət idarəsinə müxtəlif vaxtlarda dovrünün ziyalıları, dünya siyasətinin sirlərinə bələd olan, çevik diplomatik bacarığa malik Fətəli Xan Xoyski, Məmməd Həsən Hacinski, Məmməd Yusif Cəfərov, Adil xan Ziyadxanlı başçılıq etmişdilər.

Azərbaycan diplomatiyasının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində Ə.M.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağayev, N.Yusifbəyli, Ə.Şeyxülislamov, C.Hacıbəyli, M.Y.Mehdiyev, M.Məhərrəmov, Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənşeminli və digərləri yaxından iştirak etmişlər.

Milliyyətdən və dini etiqadından asılı olmayaraq qonşu dövlətlərlə mehriban münasibətlər Azərbaycan diplomatiyasının aparıcı istiqaməti olub, onun çıxış nöqtəsini təşkil edirdi. Böyük dünya siyasəti baxımından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətini üç dövrə bölmək olar: Türkiyə oriyentasiyası dövrü (1918-ci il may-oktyabr); Qərb oriyentasiyası dövrü (1918-ci il noyabr-1920-ci il yanvar); geniş və hərtərəfli dünya əməkdaşlığına daxil olmaq uğrunda mübarizə dövrü - (1920-ci il yanvar-aprel).

XX yüzilliyin əvvəllərindən Azərbaycanda genişlənən milli-azadlıq mübarizəsində onun öncülləri Osmanlı dövlətinə böyük ümid bəsləyirdilər. Əsrin əvvəllərindəki təlatümlü hadisələr Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin həyatında milliyyətçilik ideyasının geniş yayılması və inkişafına ciddi təkan verdi.

Balkan müharibələri dövründə Rusiyada antitürk əhvali-ruhiyyəsinin qızıqdırılması bir tərəfdən Qafqaz müsəlmanlarını ondan narazı saldı, digər tərəfdən isə Azərbaycan xalqında Osmanlı dövlətinə qarşı təbii meyli gücləndirdi. Bu dövrdə milliyyətçi qüvvələrin yaydığı bəyannamədə göstərilirdi: "... Biliniz və aqah olunuz ki, bizim yeganə çareyi-nicatımız Türkiyənin istiqlalı və onun tərəqqisidir".

Dünya müharibəsinin son mərhələsində Azərbaycan millətinin müstəqillik arzusu Türkiyənin Qafqaz siyasəti ilə çarpazlaşdığından tərəflər arasında bir-birinə olan təbii meyil onların sosial-siyasi, hərbi-iqtisadi əməkdaşlığında maddiləşməklə yeni mərhələyə daxil oldu. Bu yeni mərhələnin səciyyəvi cəhəti ondan ibarət idi ki, azərbaycanlıların Osmanlı dövlətinə söykənməyi milli idealla yanaşı, xeyli dərəcədə millətin fiziki varlığının himn edilməsi zərurətindən irəli gəlirdi.

1918-ci ilin əvvəllərində Trabzon və Batum danışıqları Zaqafqaziya Seyminə daxil olan xalqların Türkiyəyə münasibətində köklü fikir ayrılıqlarını üzə çıxartdı. Trabzon danışıqları dayandırıldıqdan sonra Batuma səfər edən Ənvər Paşa Trabzonda Zaqafqaziya hökumətinin dağılacağı təqdirdə Türkiyə ilə geniş sərəhdərləri olan müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasına tərəfdar olduğunu və bu dövlətin Türkiyə tərəfindən müdafiə ediləcəyini bildirdi. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri yeni mərhələyə - dövlətlərarası münasibətlər mərhələsinə daxil oldu.

Bu mərhələdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin hüquqi əsasını 4 iyunda imzalanmış Batum müqaviləsi təşkil edirdi.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin genişlənilib dərinləşməsində 1918-ci ildə keçirilməsi nəzərdə tutulan İstanbul konfransına M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov və A.Səfikürdskidən ibarət nümayəndə heyəti göndərilməsinin böyük əhəmiyyəti oldu. Sentyabrın 6-da isə Azərbaycan nümayəndələri Mehmet Rəşadın vəfatından sonra taxta əyləşmiş Sultan VI Mehmet Vahideddin

tərəfindən qəbul edildi. Həmin gün Sultan taxta çıxması münasibətilə İstanbulda olan diplomatik nümayəndələr üçün tənənəli rəsmi qəbul (audiensiya) mərasimi düzəltmişdi. Gözləmə zalında bir çox xarici nümayəndəliklər olmasına baxmayaraq, Sultanın şəxsi təşəbbüsü ilə Azərbaycan nümayəndələri birinci qəbul edildilər. Onları Ənvər Paşa qarşılayıb Sultana təqdim etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adından VI Mehmeti təbrik edən M.Ə.Rəsulzadə yüzillik əsarətdən xilas olmuş Azərbaycan xalqının öz istiqlaliyyətini və hürriyyətini qoruyub saxlamaq yolunda qardaş Türkiyəyə arxalandığını bildirdi.

İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndələri 27 avqust sazişi ilə əlaqədar Almaniya səfirliyinə etiraz notası təqdim etdilər. Notanın surəti Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə, Avstriya - Macarıstan və Bolqarıstan səfirliklərinə, habelə bitərəf ölkələrin diplomatik nümayəndəliklərinə də verildi.

1918-ci ilin payızında Almaniya, Türkiyə, Avstriya-Macarıstan və Bolqarıstanın daxil olduğu Dördlər İttifaqı məğlub oldu. Oktyabr ayının 30-da tək-cə Türkiyə üçün deyil, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün də son dərəcə ağır olan Mudros barışıqı imzalandı. Barışıqın 11-ci maddəsinə görə, Türkiyə ordusu tezliklə Azərbaycanı tərk etməli, on beşinci maddəyə görə, Türkiyə Zaqafqaziya Dəmir yolu üzərində nəzarət hüququnu Antantaya verməli və müttəfiqlərin Bakını tutmasına heç bir etiraz etməməli idi.

Noyabrın 4-də Ə.M.Topçubaşov Azərbaycan hökuməti adından Mudros barışıqının Azərbaycana aid maddələrinə etirazını bildirdi. Lakin bu etirazın elə bir əhəmiyyəti olmadı.

Birinci dünya müharibəsinin sonunda Böyük Britaniyanın Azərbaycana marağı müstəsna dərəcədə artmışdı. Bu, bir tərəfdən, Almaniya-Türkiyə blokunun Qafqaza meylinin güclənməsi, digər tərəfdən isə dünya neft istehsalının böyük bir hissəsinin Bakının payına düşməsi ilə bağlı idi. Müharibə ərəfəsində Rusiyada hasil edilən neftin 83 faizi Bakıda çıxarıldı. Dünya müharibəsində iştirak edən ölkələr isə Bakı neftinə çox vaxt qələbəni müəyyən edən amil kimi baxırdılar.

1918-ci il noyabrın 17-də müttəfiqlərin qoşunları Bakıya daxil oldu. Bundan az əvvəl, Azərbaycan hökuməti ABŞ prezidenti V.Vilsona, öz fəaliyyətini bərpa etmiş Milli Şura isə dünya dövlətlərinə müraciətlər qəbul etdilər. Müttəfiqlərin gəlişi Azərbaycanın istiqlaliyyətini ciddi təhlükə qarşısında qoydu.

Balkanda və Qafqazda olan ingilis qoşunlarının baş komandanı general Corc Miln az sonra Bakıya gələrək V.Tomsonun bəyanatını təsdiqlədi və bildirdi ki, Böyük Britaniya hökuməti Azərbaycan hökumətini bu ölkənin bütün ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıyır.

U.Çörçill sonralar öz xatirələrində yazırdı ki, Cənubi Qafqaza daxil olmuş 20 minlik Britaniya Ordusunun yardımı ilə Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan tam müstəqil olmalı idi və bu müstəqil dövlətlər İrana və Türkiyəyə bolşeviklərin gözlənilən müdaxiləsinin qarşısında durmalı idilər.

Azərbaycan xarici siyasətinin qarşısında duran ciddi məsələlərdən biri qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı mehriban münasibətlər yaratmaq, müəyyən məsələlərə münasibətdə Qafqaz həmrəyliyinə nail olmaq idi. Azərbaycan parlamentinin Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistana göndərdiyi müraciətdə deyilirdi: "Qafqaz elə bir vəziyyət qarşısındadır ki, bu ərazi üzərində qurulmuş olan cümhuriyyətlər müqabil dostluq və həmrəylik yapmadan yaşaya bilməzlər.

Azərbaycan hökuməti Bakıya gəldikdən sonra Dağlılar Respublikası ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında bir sıra müqavilələr bağladı. İki dövlət arasına bağlanmış müqaviləyə əsasən, Azərbaycan hökuməti ciddi maliyyə çətinlikləri ilə qarşılaşmış, Dağlılar hökumətinə 10 milyon manat həcmində yardım göstərmiş və o, Denikin təcavüzünə məruz qaldıqda əlində olan bütün vasitələrlə ona yardım göstərəcəyini bildirmişdi.

Cənubi Qafqazın üç yeni respublikası - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında sülh və sabitliyin yaradılması çox çətin oldu. Müstəqilliyin ilk günlərində Gürcüstan hökumətinin Borçalı, Sığnaq və ümumilikdə Qarayazıda Gürcüstanın sərhədlərini müəyyən etmək adı altında mövcud vəziyyəti dəyişmək cəhdləri Azərbaycan hökumətinin müqaviməti ilə qarşılaşdı.

Denikin ordusunun Dağıstan üzərinə hücumu və Cənuba doğru irəliləməsi Azərbaycan-Gürcüstan əməkdaşlığını zərurətə çevirdi. Yaranmış vəziyyətdə Ümumqafqaz həmrəyliyinin yaradılmasında Azərbaycan diplomatiyası Gürcüstanla əlaqələrin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1919-cu il iyunun 16-da iki dövlət arasında üç il müddətinə hərbi-müdafiə paktının imzalanması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dəyərli diplomatik addımı hesab edilməlidir. Bu pakta görə, Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyünə hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olduğu təqdirdə müqaviləni bağlayan tərəflər öz öhdələrinə bir-birinə hərbi yardım göstərmək borcunu götürmüşdülər. Eyni zamanda müqavilənin 10-cu bəndində göstərilirdi ki, "bu müqavilə barədə rəsmi məlumat verildikdən sonra Ermənistan iki həftə ərzində bu müqaviləyə qoşula bilər.

İranla münasibətlərdə də əvvəlki narazılıqlar, daha çox işə anlaşılmaqlar 1919-cu ilin ortalarından etibarən öz yerini əməkdaşlıq meyllərinə verməyə başladı. Həmin ilin payızında yaradılan birgə Azərbaycan-İran komissiyasının gərgin işi nəticəsində iki dövlət arasında münasibətlərin bir sıra tərəflərini əhatə edən müqavilə və saziş hazırlandı. 1920-ci il mart ayının 20-də iki dövlət arasında əməkdaşlığın bütün sahələrini əhatə edən 7 müqavilə və saziş imzalandı.

Rusiya və Ermənistanla münasibətlər bütün dövr ərzində qeyri-stabil olaraq qaldı. Azərbaycan diplomatiyasının ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, "böyük dövlətçilik" mövqeyindən çıxış edən bu dövlətlərlə normal münasibətlər yaratmaq mümkün olmadı.

Birinci Dünya müharibəsində Türkiyənin məğlubiyyəti 1918-ilin axırlarında ermənilərin yenidən fəallaşmasına şərait yaratdı. Artıq dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılan "dənizdən dənizə Böyük Ermənistan" iddiaları yerli türk əhalisinə görünməmiş müsibətlər gətirdi.

Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşısında duran əsas vəzifə erməni dəstələrinin zorakılığının qarşısını almaq və Ermənistanla normal qonşuluq münasibətlərini bərqərar etmək idi. Lakin Azərbaycan hökuməti dəfələrlə müraciət etsə də, Ermənistan öz təcavüzkar siyasətini dayandırmadığı üçün iki dövlət arasında nəinki normal münasibətlər yaratmaq mümkün olmadı, hətta əksinə bir sıra böyük dövlətlər tərəfindən dəstəklənib qızıqdırılan və onların əlində oyuncağa çevrilən Ermənistan Zəngəzuru, Naxçıvanı və Qarabağın dağlıq hissəsi kimi qədim Azərbaycan torpaqlarını açıq və gizli şəkildə işğal etmək yolunu seçdi.

1918-ci ilin yayından başlayaraq türk xalqının qəddar düşməni Andronik Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində Azərbaycan sərhədlərini pozub dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlara başladı. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti bir sıra zəruri addımlar atdı. 1919-cu il yanvarın əvvəllərində Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını Gəncə quberniyasından ayıraraq, mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla həmin qəzalardan ibarət Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Həmin il fevralın 12-dən Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edildi. General-qubernatora tapşırıldı ki, Qarabağda separatist hərəkatı ləğv edib, qayda-qanun yaratsın və yerli hakimiyyəti təşkil etsin.

Ermənistan hökuməti Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılmasına və Xosrov bəy Sultanovun general-qubernator təyin olunmasına dərhal etiraz etdi və belə iddia irəli sürdü ki, buranın böyük hissəsi Ermənistan ərazisidir, X.Sultanov isə ermənilərin düşmənidir.

1919-cu il yanvarın 2-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Ermənistanın xarici işlər nazirinə göndərdiyi teleqramda Ermənistanın etirazını əsassız sayaraq bildirdi ki, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Eyni zamanda Ermənistanın etirazı suverenliyə qəsd və Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirildi.

İyunun əvvəlində Şuşada vəziyyət yenidən gərginləşdi. Bu zaman Qarabağda baş vermiş hadisələr bilavasitə Erməni Milli Şurasının planı əsasında törədilmişdi.

İyun ayının əvvəllərində məlum oldu ki, Erməni Milli Şurası Şuşanın ermənilər yaşayan məhəlləsinə gizli yolla silah gətirir. Onların məqsədi Qarabağ yaylaqlarına qalxaraq azərbaycanlıların qarşısını almaq idi. Belə olduqda, X.Sultanov köç gedən yollarda təhlükəsizliyi təmin etmək üçün Azərbaycan Ordusunun əsgərlərini təhlükəli yerlərə göndərdi və eyni zamanda Erməni Milli Şurasının üzvlərinin həbs edilib Qarabağdan çıxarılması haqqında göstəriş verdi. Buna cavab olaraq, silahlanmış ermənilər iyun ayının 4-də Azərbaycan əsgərlərinə atəş açdılar və üç əsgər öldürüldü. Bu hadisədən sonra X.Sultanov Şuşada və ətraf kəndlərdə qayda-qanun yaratmaq üçün fəaliyyətə başladı və ilk addım kimi Erməni Milli Şurasının üzvlərinin Azərbaycandan çıxarılmasına nail oldu, həmin vaxt Şuşada hərbi toqquşma baş verdi və hər iki tərəfdən itkilər oldu. İyunun 6-da Şuşada sülh əldə edildi.

"Böyük Ermənistan" iddialarına daxil olan ərazilərdən biri də Naxçıvan bölgəsi idi. Naxçıvanda hələ 1918-ci ildə Araz-Türk Respublikası yaranmışdı. Respublikanın ərazisinə Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Şərur, Naxçıvan, Ordubad qəzaları daxil olmuşdu. Paytaxt Naxçıvan şəhəri idi. Hökumətin Bakı uğrunda döyüşlər apardığı bir dövrdə, bu respublika əhalinin daşnak hücumlarından qorunmasında faydalı iş gördü.

Daşnak hökuməti hələ 1918-ci ilin noyabrında Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, İcmiedzin qəzalarını, Qars vilayətini müsəlman əhalisindən təmizləyib, Ermənistan hökumətinin hakimiyyətini bərqərar etmək istəyirdi. Lakin bu yerlərin müsəlman əhalisinin güclü müqaviməti həmin planın həyata keçirilməsinə mane oldu. Hətta ingilis komandanlığı müvəqqəti olaraq Naxçıvanın idarəçiliyini Ermənistanla versə də, qəza əhalisinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkləri olduğu üçün daşnak hökuməti bu qərarı həyata keçirə bilməmişdi. İngilislərin Zəngəzur və Yuxarı Qarabağı Azərbaycan torpaqları kimi tanıyıb,

Naxçıvanı Ermənistanın idarəçiliyinə vermək ideyası Azərbaycanla Türkiyənin arasını kəsmək, ümumilikdə Türkiyə ilə qalan müsəlman xalqları arasında xristian erməni dövləti yaratmaq barədə Kerzon planının tərkib hissəsi idi.

Ermənistanla Azərbaycan arasında 1919-cu il noyabrın 23-də imzalanan sazişdən sonra Azərbaycan öz hərbi hissələrini Zəngəzurdan geri çağırırdı. Bağlanan sazişə görə, toqquşmalar dayandırılmalı, mübahisəli məsələlər, o cümlədən sərhəd məsələləri danışıqlar vasitəsilə həll edilməli idi. Lakin Ermənistan bu sazişi kobud surətdə pozub, Zəngəzura nizami qoşun hissələri göndərirdi. Azərbaycan kəndlilərinin talanı və dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutulması geniş miqyas aldı. 1919-cu il dekabrın 14-də Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə Bakıda Ermənistan-Azərbaycan konfransı açıldı. Lakin konfrans, ermənilərin günahı üzündən, tərəflər arasında ziddiyyəti həll edə bilməyərək işi yarımçıq dayandırdı.

1920-ci ilin yanvarında Ermənistanın hərbi əməliyyatları yenidən gücləndi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan hökuməti erməni təcavüzünü dəf etmək üçün ciddi tədbirlər görmək məcburiyyətində qaldı.

Azərbaycanın həyatı mənafeyi sovet Rusiyası ilə normal münasibətlər qurulmasını tələb edirdi. Yeni iqtisadi əlaqələrin hələ yaradılmadığı və ənənəvi əlaqələrin pozulduğu bir vaxtda Azərbaycanın neft, pambıq və digər xammallarının Rusiya bazarından məhrum olması Azərbaycan hökumətinin şimal qonşusu ilə münasibətləri normallaşdırmasını zəruri edirdi.

1919-cu ilin yazında Nazirlər Şurasının yeni seçilmiş sədri N.Yusifbəyli təşkil etdiyi hökumətin proqramında Sovet Rusiyası ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin bərpası vəzifəsini də irəli sürmüşdü.

Bundan ötrü isə, ilk növbədə, Azərbaycan hökumətinin bu barədə dəfələrlə müraciət etməsinə baxmayaraq, Sovet Rusiyası müxtəlif əsassız bəhanələr gətirməklə buna razılıq verməkdən yayınırdı.

Bu diplomatik oyunbazlığın arxasında isə Bakı neftinə sahib olmaq iddiası dururdu. V. İ. Leninin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz cəbhəsinə göndərdiyi teleqramda bu niyyət açıq-aydın göstərilmişdi: "Bakını almaq bizə olduqca, və olduqca zəruridir. Bütün səyinizi buna verin..."

Hökumət çoxsaylı çətinliklərlə bağlı olan daxili problemləri həll etməyə çalışdığı bir vaxtda Azərbaycan diplomatları Parisdə toplanmış qalib dövlətlər tərəfindən tanınmaq və kömək əldə etmək üçün ağır mübarizə aparırdılar. Azərbaycan parlamenti Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün Ə.M.Topçubaşov - sədr, M.H.Hacınski – sədrin müavini, nümayəndə heyətinin üzvləri Ə.Şeyxülislamov, Ə.Ağayev və müşavirlər M. Məhərrəmov və C.Hacıbəyov olmaqla nümayəndə heyətini təsdiq etmişdi. "Avropanın sivil dövlətləri və ABŞ-ın ictimai fikrini onların işgüzar dairələri ilə ticarət əlaqələri yaradılmasına ən çox kömək edən istiqamətə hazırlamaq" üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinə əlavə səlahiyyətlər verilmişdi.

1919-cu il yanvarın 18-də həmin nümayəndə heyəti İstanbula yola düşdü. Burada onlar 1919-cu il yanvarın 20-də Parisə getmək üçün viza almalı idilər. Lakin İstanbula gəldikdən sonra nümayəndə heyəti 1919-cu ilin aprelinə qədər burada ləngidi, çünki müttəfiq qoşunlarının komandanlığı hər vasitəyə əl atıb onun Paris sülh konfransında iştirakına mane olurdu.

Artıq 1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti V.Vilsonla görüşə bildi. Görüşün nəticələri çox da ümidverici deyildi.

ABŞ prezidenti qeyd etmişdi ki, dünyanın kiçik ərazilərə parçalanmasını Sülh Konfransı istəmir və Azərbaycan məsələsinə Rusiya məsələsi həll olunduqdan sonra baxıla bilər. Eyni zamanda V.Vilson Azərbaycan nümayəndə heyətini əmin etmişdi ki, "...bundan sonra Azərbaycan xalqı öz azadlıq və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq kimi müqəddəs işində böyük Amerikanın kömək və yardımını alacaqdır".

Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.M.Topçubaşov Paris Sülh Konfransına təqdim edilmiş memorandumun surətini ABŞ prezidenti V.Vilsona təqdim etmişdi. Sənəd xüsusi xəritəli vərəqdə sərhədləri göstərilməklə Qafqaz Azərbaycanının müstəqilliyinə; iqtisadi xəritə ilə birlikdə Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti və maliyyəsinə; etnoqrafik xəritə və diaqramlarla birlikdə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinə dair 3 maddədən ibarət idi.

Paris Sülh Konfransında keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaranmış bütün müstəqil dövlətlərin nümayəndələri iştirak edirdilər. Bu konfransın gedişində onlar görüşlər keçirir və öz müşahidələri barədə fikir mübadiləsi aparırdılar. Bəzi məsələlər üzrə onlar eyni tələblərlə çıxış edirdilər.

1919-cu il iyunun 13-də V.Vilson, D.Lloyd Corc, J.Klemanso, V.Orlando və baron Makinonun imzası ilə Rusiya ərazisində admiral Kolçakın ali hakimiyyətinin qismən tanınmasına dair sənəd dərc olundu. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan, Gürcüstan, Latviya, Estoniya, Şimali Qafqaz, Belorusiya və Ukrayna nümayəndələri 1919-cu il iyunun 13-də Paris konfransının sədrinə etiraz notası təqdim etdilər.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin, həmçinin digər yeni yaranmış dövlətlərin nümayəndə heyətlərinin fəaliyyəti onunla mürəkkəbləşirdi ki, Paris Sülh Konfransında bu dövlətlərin müstəqilliyinin tanınması məsələsinin müzakirəsi konfransın gündəliyindən "Rusiya məsələsi" ilə əlaqələndirilərək açıq-aşkar ləngidilirdi. Bu da onların beynəlxalq hüquq subyektləri kimi tanınmasını şübhə altına qoyurdu. 1919-cu il oktyabrın 8-də Azərbaycan, Gürcüstan, Latviya, Estoniya müstəqil respublikaları, Şimali Qafqaz dağlıları və Ukraynanın nümayəndələri sülh konfransının sədri Klemansoya 1919-cu il 7 iyul tarixli birgə bəyannaməyə əlavə olan məktub göndərdilər. Həmin məktubda bu respublikalara münasibətdə böyük dövlətlərin mövqeyi kəskin şəkildə pislənir, keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaranmış siyasi vəziyyətə toxunulurdu.

Bolşevik təhlükəsinin güclənməsi nəticəsində Qafqazda yaranmış vəziyyət Antanta ölkələrini ciddi şəkildə düşünməyə və real əməli addımlar atmağa məcbur etdi. Qızıl Ordunun Qafqaza yiyələnməsi bütün Yaxın və Orta Şərqi təlatümə gətirib bolşevik ideyalarının İranda və digər Şərq ölkələrində yayılmasına kömək edəcəyi aydın idi. Buna görə də Avropanın bir çox siyasətçiləri Azərbaycan və Gürcüstanın sovet imperiyasına qarşı çıxmasını təmin etmək məqsədilə onları müvafiq müdafiə vasitələri ilə təchiz etməyə və onların müdafiə qabiliyyətini gücləndirməyin zəruriliyi ideyasına tərəfdar çıxdılar. Lakin suverenliyi tanınmayan ölkələrə yardım göstərmək işi müharibədən sonra qərarlaşmış beynəlxalq münasibətlərin əksinə olduğu üçün müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırdı. Eyni zamanda bu respublikaların beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmasına mane ola biləcək "vahid və bölünməz Rusiya" ideyası artıq yeni yaranmış şəraitdə öz əhəmiyyətini itirmiş, onun tərəfdarlarının ümidləri özünü doğrultmamışdı. Məhz buna görə hadisələrin belə axarda inkişaf etdiyi bu dövrdə

Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyinin tanınması təxirə-salınmaz məsələyə çevrildi.

Bu məqsədlə 1920-ci il yanvarın 10-da Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının sessiyası çağırıldı. Sessiyada İngiltərə, Fransa və İtaliyanın hökumət başçıları və xarici işlər nazirləri, ABŞ və Yaponiya tərəfindən isə onların sülh konfransındakı nümayəndələri, həmçinin Parisdəki səfirləri iştirak edirdilər. Ke d'Orsedə keçirilən sessiyada Cənubi Qafqaz respublikalarının problemi geniş və hərtərəfli müzakirə edildi.

Qafqazda vəziyyət haqqında ətraflı məlumat verən Britaniya baş naziri bolşeviklərin Cənuba doğru irəlilədiyini, Denikinın darmadağın ediləcəyi və Xəzər dənizinin tutulacağı halda onların türklərin köməyinə ümid edə biləcəklərini qeyd etdi. Belə olduqda Qafqaz dövlətlərinin çıxılmaz vəziyyətdə qalacaqlarını bildirdi. Buna görə də Lloyd Corc bu dövlətlərin silah və hərbi sursatla təchiz olunmasının ən sərfəli variantını işləyib hazırlamağı təklif etdi. Onun təklifi ilə Ali Şura qərar qəbul etdi. Qərara uyğun olaraq, hərbi ekspertlər Qafqaz respublikalarına kömək etmək üçün təkliflər hazırlamalı idilər. Lloyd Corcun bəyanatını tamamilə müdafiə edən Jorj Klemanso Qafqaz işlərində təcrübəsi olan Britaniya nümayəndələri tərəfindən "Qafqaz respublikalarına kömək etmək haqqında" memorandum hazırlanmasının zəruriliyini qeyd etdi.

Ali Şuranın Lloyd Corc və Klemansonun iştirak etmədiyi gündüz iclası xarici işlər nazirləri səviyyəsində davam etdirildi və burada İngiltərə naziri lord Kerzonun təklifi ilə Qafqaz respublikalarına münasibət probleminin siyasi tərəflərinə aid müzakirə aparıldı. Öz çıxışında Kerzon Lloyd Corcun Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqil dövlət kimi tanınmaq məsələsini Ali Şuranın gündəliyinə çıxartmaq niyyətində olduğunu bildirdi.

Kerzonun fikrincə, Britaniya qoşunlarının Qafqaz hüdudlarına daxil olması Mudros barışıqından sonra İngiltərə hökumətinə çox böyük üstünlüklər verirdi. Bir qədər sonra - yanvarın 11-də müttəfiqlərin Ali Şurası lord Kerzonun təklifi ilə aşağıdakı məzmununda qərar qəbul etdi: "Müttəfiq və birləşmiş dövlətlər Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini de-fakto səviyyəsində birgə tanıyırlar".

1920-ci il yanvarın 19-da Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının hökumət başçılarının iştirakı ilə keçirilən iclasında Lloyd Corc Qafqaz respublikalarına silah, sursat və geyim formasında təcili yardım göstərməyi zəruri hesab etdi. Azərbaycana və Gürcüstana qoşun göndərmək məsələsinə toxunan Lloyd Corc bunun qeyri-mümkünlüyünü etiraf etdi. Onun fikrincə, Qafqaz respublikaları öz silahlı qüvvələri hesabına öz müdafiə qabiliyyətlərini, xüsusilə Bakının müdafiə qabiliyyətini gücləndirməlidirlər.

Beləliklə, 1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh Konfransında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin de-fakto tanınması Ə. M. Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan nümayəndələrinin diplomatik fəaliyyətlərinin uğurlu nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan müstəqilliyinin elan olunması beynəlxalq aləmdə ona marağın artmasına təkan verdi. Bir çox ölkələr - Belçika, İsveçrə, Hollandiya, Çexiya və Slovakiya Bakıda öz konsulluqlarını açmağa başladılar, İtaliya isə burada öz nümayəndəliyini yaratdı.

1920-ci il aprelin ortalarında Azərbaycan parlamenti Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, İsveçrə, Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Ukrayna, Rumıniya, Almaniya və Rusiyada AXC-nin diplomatik nümayəndəlikləri açılması haqqında qanun qəbul etdi. Türkiyə, Gürcüstan və Ermənistan kimi

qonşu ölkələrlə diplomatik əlaqələr genişləndi. Bu dövrdə Bakıda 20-dən çox ölkənin diplomatik missiyaları fəaliyyət göstərməyə başladı.

1920-ci il 28 aprel çevrilişi ərəfəsində beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tam təcrid olunması aradan qaldırılmışdı. Müstəqil Azərbaycanın diplomatik cəhətdən geniş tanınması və hərtərəfli beynəlxalq əlaqələr sistemində daxil olması prosesi başlanmışdı.

Sual 4. AXC-nin süqutu

1920-ci ilin yazından müsəlman partiya və qruplaşmaları -"Müsavat", "Əhrrar", "İttihad", sosialistlər, kommunistlər, bitərəflər arasında mübarizənin güclənməsi respublikada siyasi durumu pozan və sabitsizliyi dərinləşdirən mühüm amillərdən biri idi. Hakim "Müsavat" Partiyasında üzə çıxan ziddiyyətlər, dövlətin daxili və xarici siyasətinin birmənalı qarşılanmaması fraksiya üzvlərinin sayına görə parlamentdə ikinci yerdə olan "İttihad"ın parlamentin fəaliyyətinə təsirini gücləndirir və parlamentdə öz şərtlərini dikte etməsi üçün şərait yaradırdı.

"Müsavat" partiyası hələ 1919-cu ilin dekabrında beşinci hökumət kabinetini təşkil edərək ittihadçıların müqavimətini neytrallaşdırmaq niyyəti ilə onlara koalisiya təklif etmişdi. Belə ki, "Müsavat" ın konkret məqsədi "İttihad" partiyasının simasında parlamentin sağ hissəsini özünə tərəfdar etmək idi. Lakin "İttihad" hökumətə daxil olmaq təklifi müqabilində üç şərt irəli sürdü: 1) bütün müsəlman partiyalarının koalisiyasına riayət olunsun; 2) daxili işlər naziri portfeli M.H.Hacınskiyə verilsin; 3) dövlət nəzarəti vəzifəsi bu partiyanın nümayəndəsinə həvalə edilsin.

Dövlət nəzarəti vəzifəsini ələ keçirən "İttihad" bununla da hökumətdə öz gələcək fəaliyyətinin əsas istiqamətini - dövlət strukturlarındakı qanunsuzluqlarla mübarizə aparmaq adı altında "Müsavat"ın əleyhinə kampaniyaçılıq istiqamətini müəyyənləşdirdi. Bu geniş miqyaslı kampaniya daha çox təbliğat xarakteri daşıyırdı.

"İttihad"ın başladığı kampaniyanı Daxili İşlər Nazirliyində davam etdirən M.H.Hacınskinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində çoxlu məmur xidmətdən kənarlaşdırıldı. M.H.Hacınskinin bu hərəkətləri, həmçinin fəhlə liderləri və kommunistlərlə yaxınlaşması parlamentin müsavətçilər və bitərəflər fraksiyasında etirazlara səbəb oldu. Onu bolşevizmə yuvarlanmaqda ittiham etməyə başladılar. Lakin yoxlamalar bir sıra dövlət orqanlarının işində özbaşınalıq və korrupsiya faktları olduğunu aşkarladı.

Türkiyə qoşunları Mudros müqaviləsinin şərtinə görə Azərbaycandan çıxarılsa da, burada Türkiyə amili qalmaqda idi. Mustafa Kamal müttəfiqlərə qarşı çıxdıqdan sonra Türkiyənin nüfuzu Azərbaycanda yenidən yüksəldi, "gənc türklər" də sovet Rusiyası ilə əməkdaşlıqda Qərb imperializminə qarşı mübarizə aparmaq üçün mümkün üstünlüklər görürdülər. Buna görə də həm onlar, həm də kamalçılar sovet Rusiyası ilə sıx əlaqə yaratmağa çalışırdılar. Azərbaycan isə bu əlaqələrin yaradılması üçün ən əlverişli yer hesab olunurdu, çünki sovet köməyi müharibə edən Anadoluya Azərbaycandan keçərək çatdırıla bilərdi. Buna görə də Mustafa Kamal müttəfiqlər tərəfindən Cənubi Qafqaz respublikalarının tanınmasını çox narahatlıqla qarşıladı. Buna baxmayaraq, Türkiyənin azadlıq müharibəsi Azərbaycanda cəmiyyətin ən geniş təbəqələrindən getdikcə daha çox tərəfdar qazanırdı.

Azərbaycan cəmiyyətindəki sabitliyə ciddi təsir edən amillərdən biri də "Müsavat" partiyasının sıralarındakı qeyri-müəyyənlik idi. Partiyanın sol qanadı kifayət qədər güclü şəkildə ondan ayrılmağa meyillənmişdi. Bu qanad hökumətin daxili və xarici siyasətini kəskin şəkildə tənqid edirdi. Bitərəflər qrupunun lideri Behbud Xan Cavanşir və "Müsavat" partiyasının üzvü M.H.Hacinski də Sovet Rusiyası ilə dostluq münasibətləri yaradılmasına tərəfdar idilər. Azərbaycanın siyasi xadimlərinin dövlət idarəçiliyi və siyasət-diplomatiya təcrübəsinin olmaması da özünü göstərirdi. Bu amillər kommunistlərin uğurlarına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edirdi.

Azərbaycan kommunist təşkilatlarının 1920-ci il fevralın 11-12-də Bakı şəhərində keçirilən I qurultayında Azərbaycan Kommunist Partiyası yaradıldı. Bu vaxtdan etibarən kommunistlərin silahlı üsyana hazırlığı başlandı. Onlar Bakıda silahlı çıxışlarının uğurunu Qızıl Ordunun Şimali Qafqazda qələbələri, Xəzər gəmiçiliyinin bərpa edilməsi və Həştərxan-Xəzər Donanmasının göstərə biləcəyi köməklə bağlayırdılar. Həştərxan-Xəzər Donanmasının komandanlığı isə, öz növbəsində, Bakıda sonrakı əməliyyat hərəkətlərini genişləndirməyi sovet qoşunları tərəfindən Petrovsk limanı tutulduğu halda planlaşdırırdı.

Fəhlə sinfinin mənafeyini müdafiə etmək şüarı ilə kommunistlər milli hökumətə qarşı mübarizə aparırdılar. Respublikanın əsil mənafeyinə zidd, Azərbaycan müstəqilliyinə təhlükə olan bu siyasəti əslində Moskva dikte edirdi. Bununla əlaqədar olaraq, 1920-ci il martın 15-də polis kommunist təbliğatçıları D.Bünyadzadə, K.İsmayılov, S.Fətəlizadə və başqalarını həbs etdi, Fəhlə Klubunu da yenidən bağladı.

Bakı möhkəmləndirilmiş rayonunun general-qubernatoru Murad-Girey Tlexasın məlumatından aydın olurdu ki, keçirilmiş həbslər "bolşevik qəsdinə" qarşı yönəldilmişdir, silahlı üsyan hazırlamağa və qanuni hakimiyyəti devirməyə çalışanların fəaliyyət mərkəzi fəhlə klublarıdır. Tlexas qeyd etdi ki, hökumət fəhlələrin həqiqətən də ağır olan maddi vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün qəti tədbirlər görəcəkdir. Hökumət hesab edirdi ki, bu məsələlər qanlı döyüşlər, hətta xaricdən düşmən qüvvələri cəlb etməklə deyil, bütövlükdə cəmiyyətin qanunlara riayət edəcəyi və bütün münaqişələri dinc yolla nizamlayacağı şəraitdə həll oluna bilər.

Parlamentdə çoxsaylı siyasi partiyaların olması və onların arasındakı daimi mübarizə Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcud olduğu bütün müddət ərzində hökumətin vəziyyətini ağırlaşdırırdı. Şəxsi və partiyalararası çekişmələrdən irəli gələn daimi və uzunmüddətli hökumət böhranları, hamını öz iradəsinə tabe edə bilən qətiyyətli rəhbərlərin başçılıq etdiyi nizamlı siyasi qrupların olmaması, hökumətə öz inzibati aparatını möhkəmləndirməyə və dövlət işi, xüsusən ölkənin müdafiəsinə hazırlıq kimi ən mühüm məsələ ilə ciddi məşğul olmağa imkan vermirdi.

Belə bir şəraitdə Sovet Rusiyası tərəfindən təhlükə getdikcə artırdı. 1920-ci il yanvarın 2-də RSFSR Xalq Xarici İşlər komissarı Q.V.Çiçerinin aqquvardiyaçı Denikin ordusuna qarşı hərbi ittifaq bağlamaq təklifi ilə xarici işlər naziri F.X.Xoyskiyə göndərdiyi nota Azərbaycanı Rusiyanın daxili münaqişələrinə cəlb etmək və bununla da gələcəkdə Azərbaycanı işğal etmək üçün nəzərdə tutulan siyasi maneərdən başqa bir şey deyildi. Çiçerin notasının əsas məqsədini düzgün başa düşən Azərbaycan xarici işlər naziri F.Xoyski onun təklifini rədd etdi. F.Xoyski özünün 1920-ci il yanvar tarixli cavab məktubunda məhz bu faktı

vurğulayırdı ki, Denikin məsələsi Rusiya dövlətinin daxili işidir və Azərbaycan suveren dövlət kimi başqa suveren dövlətin daxili işlərinə müdaxiləyə yol verə bilməz. Bununla da nazir müstəqil Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmamağı tələb etdi.

Sovet Rusiyasına münasibət məsələsi Azərbaycanın siyasi partiyaları arasında əsas ziddiyyət nöqtəsinə çevrildi. Sovet Rusiyası hökuməti ilə qarşılıqlı münasibətlər yaradılması məsələsində partiyanın mövqelərində kəskin qütbləşmə baş verdi.

Hökumətin siyasətinə qarşı onun bəzi üzvləri də müxalifətçi mövqə tutdular. Əsas mübahisə Sovet Rusiyasına loyal münasibətin tərəfdarı daxili işlər naziri M.H.Hacinski ilə Rusiya təzyiqinə qarşı radikal tədbirlər görülməsinin tərəfdarı olan xarici işlər naziri F.Xoyski arasında baş verdi. Radikallar qalib gəldilər və 1920-ci il fevralın 18-də M.H.Hacinski daxili işlər naziri vəzifəsindən getdi, lakin ticarət, sənaye və ərzaq naziri vəzifəsini tutdu.

Xarici işlər naziri F.X.Xoyskinin Rusiya ilə hərbi ittifaqdan imtina etməsinə cavab olaraq, 1920-ci il yanvarın 23-də Q.V.Çiçerin ikinci notanı göndərdi və Azərbaycanı Rusiyadakı hərbi münaqişəyə cəlb etmək üçün yenidən təşəbbüs göstərdi. Yeni notada Azərbaycan hökumətinin müstəqil siyasətindən Rusiya Xalq Xarici İşlər Komissarlığının açıq narazılığı ifadə edilmişdi. Nazir Azərbaycan hökuməti tərəfindən "onun notası"nın səsini səs verən hər hansı bir əks-səda doğurmamasından şikayətlənir və "onun atdığı addımın uğursuz olmayacağına" ümid bəslədiyini bildirirdi.

Sovet Rusiyasının Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibətində göstərdiyi bu diplomatik fəallıq həm iqtisadi, həm də siyasi amillərlə izah olunurdu. 1920-ci ilin əvvəllərində Rusiyanın özündə vətəndaş müharibəsi qurtardıqdan sonra sovet hökuməti qarşısında dağılmış xalq təsərrüfatını bərpa etmək kimi çox çətin və mürekkəb vəzifənin yerinə yetirilməsində neft amili mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1920-ci ilin yanvar-mart aylarında iki ölkə arasında baş vermiş diplomatik qarşıdurmanın əsasında məhz bu problem dayanırdı. 1920-ci il martın 17-də V.İ.Leninin Qafqaz cəbhəsi Hərbi-İnqilabi Şurası adından göndərdiyi teleqram sovet hökumətinin Azərbaycana münasibətindəki gizli niyyətlərindən xəbər verir: "Bizim üçün Bakını ələ keçirmək son dərəcə vacibdir. Bütün səyləri bu istiqamətə yönəldin, həm də bəyanatlar sırf diplomatik olmalıdır, möhkəm yerli Sovet hakimiyyətinin hazırlanmasında maksimum yəqinlik əldə edilməlidir".

F.X.Xoyski Q.V.Çiçerinin yeni notasını cavabsız qoymadı və 1920-ci il martın 7-də Azərbaycan xarici işlər naziri daha qətiyyətli şəkildə tərtib olunmuş üçüncü notasını göndərdi. F.X.Xoyski rus və Azərbaycan xalqları arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasının vacibliyini etiraf edərək bildirdi ki, danışıqlar məhz bu istiqamətdə aparıla bilər. Notada xüsusən o fikir vurğulanırdı ki, RSFSR tərəfindən heç bir qeyd-şərt qoyulmadan Azərbaycan Cümhuriyyətinin suverenliyinin tanınması bu danışıqların başlanmasının şərti ola bilər. F.X.Xoyski qeyd edirdi ki, mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılması yalnız hər iki tərəfin suverenliyi əsasında həyata keçirilə bilər və məhz bu cəhətdən Azərbaycan hələ sovet Rusiyası tərəfindən heç bir həmrəylik görməmişdir.

1920-ci ilin martında N.Yusifbəyli hökumətinin istefasından sonra yeni hökumət yaradılması işi M.H. Hacinskiyə tapşırıldı. Yeni hökumətin təşkili prinsipləri ilə razılaşmayan "Müsavat" Partiyası üzvlərinin bir hissəsi

M.H.Hacınskinin yaratdığı hökumətə daxil olmaq təklifindən imtina etdilər. Müsavatçıların mövqələrinin zəifləməsi nəticəsində hakimiyyəti ələ keçirmək üçün fəal şəkildə silahlı üsyana hazırlaşan kommunistlərin nüfuzu güclənirdi.

Azərbaycan kommunist təşkilatları əsas gücü fəhlələrin və döyüş dəstələrinin silahlanmasına sərf edir, silahlı üsyanın hazırlanmasını özlərinin ən yaxın məqsədləri hesab edirdilər. Azərbaycan kommunistlərinin Həştərxanla əlaqəsi bu sahədə işi yüngülləşdirdi. Həştərxan vasitəsilə Moskvadan göstərişlər daxil olur, bolşevik fəalları, silah ehtiyatları və pul vəsaiti gətirilirdi.

Bakıdan Həştərxana çox böyük təhlükə altında benzin, neft və s. aparan qayıqlar göndərilirdi. Bakı radiostansiyası orada işləyən kommunistlərin vasitəsilə Həştərxan, Moskva, Krasnovodsk və s. ilə əlaqə yaratmışdı. 1920-ci ildə Xəzərdə naviqasiya başladıqdan sonra Bakı limanı ərazisinin güclü nəzarət altında saxlanılmasına baxmayaraq silah gətirilməsi daha da gücləndi. Bu dövrdə V.İ.Leninin göstərişilə RK(b)P-nin Bakı Komitəsinin sərəncamına "hərbi məqsədlər üçün" 15 milyon manat pul göndərilmişdi. Silah Həştərxandan başqa Orta Asiyadan da gətirilirdi. 1920-ci ilin mart ayı ərzində Türkünstan cəbhəsi komandanlığının köməyi ilə Krasnovodskdan Bakıya qayıqlarla 2 minə yaxın tüfəng, çoxlu döyüş sursatı və pul vəsaiti gətirilmiş, bunlar Qaraşəhərdə və Bayılda düzəldilmiş xüsusi anbarlarda gizlədilmişdi.

Qızıl ordunun durmadan cənuba irəliləməsi və Qərb ölkələrindən kömək almağa ümidlərin getdikcə azaldığı bir şəraitdə Azərbaycanda yaranmış vəziyyət nikbinlik üçün heç bir əsas vermirdi. Yeni hökumət təşkil etmək cəhdləri müxtəlif partiyalar arasında kəskin siyasi mübarizə fonunda baş verirdi.

Yeni hökumət kabineti yaratmaq səlahiyyəti almış M.H.Hacınski Azərbaycan kommunistləri ilə danışıqlara girərək, onlara nazir vəzifələri təklif etdi. Lakin kommunistlər bu təklifə razı olmadılar. Həmin dövrdə artıq kommunist partiya təşkilatının üzvü olan Ə.H.Qarayev bəyan etdi ki, "...Siz Azərbaycanda kommunist hərəkatına münasibətdə fəal siyasət yeritməyənsiz, biz yaxın vaxtlarda sizin hökumətinizin əleyhinə çıxmayacağıq".

Həmin Ə.H.Qarayev 1920-ci il martın 30-da Dağıstanda Sovet qoşunlarının komandanı B. Şeboldayevə tamamilə başqa məzmununda teleqram göndərdi: "Ən yaxın günlərdə Bakıda çevrilişə hazırlaşırıq. Hərəkat başlandıqdan əvvəl öz yürüşümüzün məqsədləri haqqında Azərbaycan fəhlələrinə və kəndlilərinə müraciətnamə buraxacağıq".

1920-ci il aprelin əvvəllərində Tiflisdə keçirilən Zaqafqaziya konfransında Azərbaycanın konfederasiya yaratmaq və onun sərhədlərini birgə müdafiə etmək haqqında təklifinə cavab olaraq Ermənistan nümayəndəsi A. Aqoranyan açıq şəkildə bildirdi: "Ermənistan İrəvan qəzasından ibarət olan müstəqil Ermənistanın indiki sərhədlərilə razılaşa bilməz".

1920-ci ilin yazında Qızıl ordunun Qafqaza çıxmasının Yaxın və Orta Şərqdə İngiltərənin mənafeyinə ciddi təhlükə törətməsinə baxmayaraq, Lloyd Corc hökuməti Sovet Rusiyası ilə ticarət-iqtisadi əlaqələri qaydaya salmaq xətti götürürdü. Eyni zamanda 1920-ci ilin aprelinde Cənubi Qafqaz respublikalarına hərbi kömək planlarını müzakirə edən Antanta liderləri belə nəticəyə gəldilər ki, onların bu köməyi göstərmək imkanları yoxdur.

Öz müstəqilliyi uğrunda Qərb dövlətləri ilə mübarizə aparan və sovet Rusiyasının hərbi və diplomatik yardımına ehtiyacı olan Türkiyə isə şimal qonşusu ilə sıx əlaqələr yaratmağa çalışırdı. Ankara hökumətinin RSFSR

hökumətinə ilk rəsmi müraciətində - Mustafa Kamal Atatürkün V.İ.Leninə 1920-ci il 26 aprel tarixli məktubunda qeyd edilirdi ki, "...Sovet qüvvələri Gürcüstana qarşı hərbi əməliyyata başlamaq və ya diplomatik yolla, öz nüfuzu vasitəsilə Gürcüstanı ittifaqa daxil olmağa məcbur etsə, ingilisləri Zaqafqaziyadan qovmağa çalışsa, Türkiyə imperialist Ermənistanı qarşı hərbi əməliyyatları öz üzərinə götürür və Azərbaycan Cümhuriyyətini Sovet dövləti dairəsinə girməyə məcbur etməyi öhdəsinə alır". Bunun müqabilində Türkiyə sovet Rusiyasından ilk yardım kimi qızılla 5 milyon türk lirası, həcmi və miqdarı danışıqlar zamanı müəyyən ediləcək silah və sursat, həmçinin bəzi hərbi-texniki vasitələr, tibb-sanitariya materialları və ərzaq xahiş edirdi. Tərkibində keçmiş Türkiyə hərbi əsirlərindən təşkil olunmuş hərbi hissələr olan XI Ordunun Bakıdan yan keçməklə, Antanta qoşunlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün Qarabağ və Ermənistandan keçərək Anadoluya gəlməsi nəzərdə tutulurdu. Buna görə də Azərbaycanın sovetləşməsi xəbəri Ankarada böyük razılıq hissilə qarşılandı. Uzağa gedən geosiyasi məqsədlərini həyata keçirməyə çalışan sovet Rusiyası isə, öz növbəsində, hər vasitə ilə hərbi-strateji cəhətdən çox mühüm olan regionu, ilk növbədə, Bakı neft sənaye rayonunu ələ keçirməyə, Yaxın və Orta Şərqi qapısında möhkəmlənməyə çalışırdı.

Bakıda üsyan başladığı halda, birgə hərəkəti əlaqələndirmək məqsədilə RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin bürosu, AK(b)P və Kirovun XI Ordunun komandanlığı ilə yazışmaları bütün aprel ayı ərzində davam edirdi. XI Ordunun komandanlığı, RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsi və AK(b)P nümayəndələrinin iştirakı ilə aprelin 22-də Bakıda və aprelin 25-də Port-Petrovskda keçirilən müşavirələrdə qarşıdakı birgə əməliyyatlar planını təfəssilatı ilə müzakirə etdi. Bu plan aprelin 27-də Bakıda kommunistlərin silahlı çıxışını və həmin gün XI Ordunun Azərbaycan sərhədini keçməsinə nəzərdə tuturdu. AK(b)P rəhbərliyi dövlət çevrilişi planının reallaşdırılması üçün vaxtın yetişdiyini qət etdi. Aprelin 25-də bütün partiya komitələri hərbi komandanlığın tabeliyinə keçirildi və xəbərdarlıq olundu ki, komandanlığın əmrinə tabe olmayanlara ölüm cəzası veriləcəkdir.

Aprelin 27-də səhər tezdən kommunistlərin silahlı dəstələri həm şəhər daxilində, həm də onun kənarlarında ən mühüm obyektləri: dəmir yol vağzalını, poçtu, teleqrafı, radiostansiyayı, polis məntəqələrini, iri neft mədənlərini, sənaye müəssisələrini, hərbi və ticarət limanını və s. yerləri ələ keçirməyə başladılar. Təxribatçı qruplar Bakı, şimal sərhədi və Gəncə arasında telefon və teleqraf əlaqəsini kəsdilər, bu da hökumətə əyalətlərdə yerləşən özünə sadıq hərbi hissələri vaxtında köməyə çağırmağa imkan vermədi. Bakı qarnizonu isə əslində Azərbaycan İnkilab Komitəsinin tərəfinə keçdi. Eyni zamanda hərbi nazir S.Mehmandarov zabidlərə yeni hökumətə tabe olmağı əmr etdi. 1920-ci ilin aprelinde Bakıda hərbi çevrilişin hazırlanması və keçirilməsində burada olan Türkiyə hərbi xidmətçiləri və kommunistləri fəal rol oynayırdılar. Məhz onların köməyi nəticəsində şəhərdə bir çox mühüm obyektlər, o cümlədən dəmiryol vağzalını tutuldu, şəhərin hərbi qubernatoru M.Q.Texas həbs edildi. Məhz Türkiyə zabidləri və əsgərləri hökumətin Bakını tərk etmək cəhdinin qarşısını aldılar.

Bakıda baş verən aprel hadisələrində Xəzər Hərbi Donanması əhəmiyyətli rol oynadı. Donanma gəmilərinin heyəti bu dövrdə kommunistlərdən və onlara rəğbət bəsləyən matroslardan ibarət idi. Hakimiyyətin iki saat ərzində

Azərbaycan İnqilab Komitəsinə təhvil verilməsini ultimatumla tələb edən hərbi gəmilər sahilə düzüldülər və öz toplarını hökumət orqanları binalarına tuşladılar.

Aprelin 27-də günorta, artıq hərbi drujinaların faktiki olaraq şəhərdə vəziyyətə tam nəzarət etdiyi və XI qızıl ordunun ön hissələrinin Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisində olduğu bir vaxtda Azərbaycan İnqilab Komitəsi qanuni hökuməti devirib hakimiyyəti qəsb etməsinə qanuni don geydirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə aprelin 27-də saat 11-də başda H.Sultanov olmaqla kommunistlərin nümayəndə heyəti AK(b)P MK, RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı Bürosu və Mərkəzi Fəhlə Konfransının adından hakimiyyəti N.Nərimanovun başçılıq etdiyi sovet fəhlə-kəndli hökumətinə təslim etmək barədə Ç.İldırım tərəfindən tərtib olunmuş ultimatumu parlamentə təqdim etdi. Cavab 2 saat ərzində verilməli idi, əks-halda bolşeviklər atəş açmaqla hədələyirdilər.

Həmin ultimatumu müzakirə etmək üçün parlament iclasından əvvəl M.H.Hacinski, M.Ə.Rəsulzadə, Q.Qarabəyov, A.Səfikürdski, A.Qardaşov, Ağamalı oğlundan ibarət komissiya yaradıldı. Komissiya ultimatumu cavab olaraq öz şərtlərini hazırladı və bu şərtlər parlamentin müzakirəsinə verildi.

N.Yusifbəylinin yanında məhdud dairədə keçirilmiş müşavirədə Ş.Rüstəmbəyov bəzi deputatlara qan tökülməsinə yol verməmək üçün Bakıdan çıxmağı və bolşeviklərə qarşı mübarizəni təşkil etmək üçün Gəncəyə keçməyi təklif etdi. Lakin onun təklifini toplantı iştirakçıları qəbul etmədilər. Saat 20.45-də Azərbaycan parlamentinin təcili iclası açıldı. Gündəlikdə bir məsələ - Azərbaycan İnqilab Komitəsinin hakimiyyəti təhvil vermək barəsində ultimatumu məsələsi dururdu. Müzakirə başlamazdan əvvəl çıxış edən hərbi nazir S.Mehmandarov silahlı müqavimətin mümkün olmadığını bildirdi. M.Ə.Rəsulzadənin təkidilə, "xalqdan xəbərsiz qərarlar qəbul olunmaması və xalqın bizim hansı vəziyyətdə olduğumuzu bilməsi üçün" parlamentin açıq iclasını keçirmək qərara alındı.

Ultimatumun mətnini oxuyan və öz təslimçilik mövqeyini bir daha nümayiş etdirən M.H.Hacinski ultimatumun şərtlərini qəbul etməyi təklif etdi və deputatları inandırmağa çalışdı ki, qızıl ordu Bakıya girmədən Türkiyəyə köməyə keçmək niyyətindədir. Qızğın müzakirələrin gedişində çıxış edən müxalif parlament fraksiyalarının nümayəndələri: S.Ağamalıoğlu ("Hümmət"), Q.Qarabəyov ("İttihad"), A.Səfikürdski (Sosialist bloku), A.Qardaşov ("Əhrrar") M.H.Hacinskinin hakimiyyəti təhvil vermək təklifini müdafiə etdilər.

"Müsavət" fraksiyası adından onun sədri M.Ə.Rəsulzadə çıxış edərək dedi: "Bizə kobud ultimatum verilmişdir. Bizim xilaskarımız hörmət etdiyimiz Türkiyədir. Biz öz müstəqilliyimizin tapdalanmaması şərtilə Türkiyəyə köməyə gedən qüvvələri müdafiə edirik. Lakin, cənablar, bizim razılığımızı soruşmadan sərhədlərimizi keçən qüvvələr bizə dost deyil, düşməndir! Bu ultimatumun qəbul edilməsi hakimiyyəti dost maskası geymiş düşməne vermək deməkdir! Biz buraya millətin iradəsi və arzusu ilə gəlmişik və bizi buradan yalnız güc və süngü ilə çıxarmaq olar". Bununla belə, vətəndaş müharibəsi təhlükəsini nəzərə alan "Müsavət" fraksiyası Azərbaycanın müstəqilliyinin saxlanacağı şərtilə kommunistlərin ultimatumunu qəbul etmək haqqında çoxluğun fikrinə qoşulmağa məcbur oldu.

1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə parlament hakimiyyəti Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə təhvil verdi. Komitənin tərkibi onun qiyabi seçilmiş sədri N.Nərimanov, A.Alimov, D.Bünyadzadə, M.Hüseynov, Ə.Qarayev, Q.Musabəyov və H.Sultanovdan ibarət idi. Komitə radio vasitəsilə RSFSR

hökumətinə "Qızıl ordu hissələrini göndərmək yolu ilə dərhal real kömək göstərmək" haqqında rəsmi xahişlə müraciət etdi⁶¹. Müraciət əslində formal xarakter daşıyırdı. Səsvermə nəticəsində (əleyhinə - 1, bitərəf qalanlar -3, səsvermədə iştirak etməyənlər- 3 nəfər) 1920-ci il aprelin 27-də axşam saat 11 radələrində parlament hakimiyyətin Azərbaycan İnqilab Komitəsinə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Parlament sədrinin müavini M.Y.Cəfərov və İşlər İdarəsinin direktoru M.Vəkilov tərəfindən imzalanmış sənəddə hakimiyyətin verilməsi şərtləri göstərilirdi: "Nəzərinizə çatdırırıq ki, biz aşağıdakı şərtlərlə hakimiyyəti təhvil veririk:

1. **Sovet hakimiyyəti tərəfindən idarə edilən Azərbaycanın tam müstəqilliyi saxlanılır;**
2. **Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaratdığı hökumət müvəqqəti orqan olacaqdır;**
3. **Hər cür xarici təzyiqlərdən asılı olmayaraq, Azərbaycanın qəti idarə formasını Azərbaycan Fəhlə, Kəndli və Əsgər Deputatları Soveti simasında Azərbaycanın ali qanunvericilik orqanı müəyyən edəcəkdir;**
4. **Hökumət idarələrinin bütün qulluqçuları öz yerlərində qalır və yalnız məsul vəzifə tutan şəxslər dəyişdirilir;**
5. **Yeni təşkil olunan müvəqqəti kommunist hökuməti parlament üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verir;**
6. **Hökumət qızıl ordunun döyüşlə Bakıya girməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görəcəkdir;**
7. **Yeni hökumət kimin tərəfindən təşkil edilməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoymaq məqsədi güdən bütün xarici qüvvələrə qarşı qəti tədbirlərlə və bütün vasitələrlə mübarizə aparacaqdır".**

Lakin XI ordunun ön dəstələri artıq aprelin 27-nə keçən gecə, Bakıda kommunistlərin çıxışlarının başlanmasına qədər, planı əvvəlcədən Q.K.Orconikidzenin fəal iştirakı ilə M.Q.Tuxaçevski və qərargahın rəisi S.A.Puqaçovun rəhbərliyi altında Qafqaz Cəbhəsi Qərargahı tərəfindən hazırlanmış Bakı əməliyyatının həyata keçirilməsinə başladı. Qafqaz cəbhəsi Komandanlığının 490 sayılı 1920-ci il 21 aprel tarixli direktivinə əsasən, XI ordunun komandanı M.K.Levandovski aprelin 27-də Azərbaycan sərhədini keçməli və ən qısa müddətdə Bakı quberniyası ərazisini tutmalı idi. Gürcüstandan və ya Şimali İran ərazisində yerləşən ingilis qoşunları tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyətinə göstərilə biləcək köməyin qarşısını almaq üçün əməliyyatı 5 gün müddətində başa çatdırmaq nəzərdə tutulurdu. Volqa-Xəzər Hərbi Donanmasının komandanı F.F.Raskolnikova XI ordunun hissələri yaxınlaşarkən Bakı Neftdaşına Do-nanmasını ələ keçirmək və neft mədənlərinin dağıdılması imkanını aradan qaldırmaq üçün Ələt stansiyası rayonuna hərbi-dəniz desantı çıxarmaq əmri verilmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün ərazisini ələ keçirmək aprelin 23-də, 490 sayılı direktivə əlavə olaraq, XI orduya son vəzifə kimi tapşırıldı.

Hələ aprelin ortalarında XI ordunun birləşmələri və hissələrinin Azərbaycan sərhədində cəmləşməsi başlandı. Gələcək əməliyyatlarda iştirak etmək üçün 20, 28 və 32-ci atıcı diviziyaları (20 minə yaxın süngü), sonralar 2-ci süvari korpusunda birləşdirilən 7 və 8-ci süvari diviziyaları və Taman süvari

briqadası (cəmi 7 min qılıncla) ayrılmışdı. Dərbənddə yerləşən 5 zirehli qatar, həmçinin bir neçə aviasiya dəstəsi də XI ordunun sərəncamında idi. Ordu komandanı M.Levandovski 25 aprel tarixli əmrə hərbi hissələrə konkret tapşırıqlar verdi: 2-ci korpus özünün əsas qüvvələri ilə aprelin 30-na qədər Şamaxı-Ağsu ərazisini ələ keçirməli və Kürdəmir stansiyasında Bakı-Gəncə dəmir yolunu bağlamalı idi. Qızılburuna çatdıqda atıcı diviziyalarla birgə Bakıya hücum etmək üçün öz qüvvələrinin bir hissəsini ayırmalı idi. Üç atıcı diviziyası öz növbəsində dəmir yol xətti boyunca Bakıya hücum etməli və 1920-ci il mayın 1-dək bütün Bakı rayonunu ələ keçirməli idi.

Nəzərdə tutulan əməliyyatda ordunun tərkibinə daxil olan zirehli qatarlar qrupuna xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Dəmir yol döyüş məntəqəsinin rəisi M.Q.Yefremova 4 zirehli qatar və 28-ci diviziyanın 299-cu atıcı alayının 2 rotasından ibarət desantla birlikdə (cəmi 350 əsgər) sürətli hərəkətlə Bakıya soxulmaq tapşırığı verilmişdi. Qızılburun, Giləzi və Sumqayıt stansiyaları ərazisində dəmir yolunun dəniz sahilinə lap yaxın və top atəşi mənzilində olduğu nəzərə alınsa, Azərbaycan donanmasının bir döyüş gəmisi dəmir yol xəttini dağıtmaq və sovet zirehli qatarlarının irəliləməsinin qarşısını almaq üçün tamamilə kifayət idi. Gəmilərdə 3 uzaqvuran sahil artilleriyası topu qoyulmuşdu. Lakin donanma Azərbaycan İnqilab Komitəsinin tərəfinə keçdiyinə görə döyüş gəmiləri reyddə görünmədilər.

Samur sərhəd körpüsünün minalanması barədə sovet komandanlığının narahatçılığı əbəs idi, çünki bu çox mühüm obyekt cəmi bir tağımın əsgərləri qoruyurdular. Şimal sərhədindən Bakıya qədər Azərbaycan Ordusunun çox az qüvvələri - cəmi 3 min nəfərlik nizami qoşun dəstələri və ehtiyat batalyonu (onlara verilmiş zirehli qatarlarla birlikdə cəmi 5 min süngü və qılınca) yerləşdirilmişdi. Yalama -Xudat rayonunda həmçinin iki cərgə çəkilmiş məftil çəpərlə möhkəmləndirilmiş 2 məntəqə, Bakı yaxınlığında isə 3 cərgə tikanlı çəpər səddi qoyulmuşdu.

Aprelin 27-də saat 1-ə 5 dəqiqə işləmiş, Azərbaycan parlamentinə ultimatum verilməsindən 12 saat əvvəl, A.Mikoyan, Q.Cəbiyev və Q. Musabəyovu gətirən "III Beynəlmiləl" zirehli qatarı Samur körpüsündən keçdi və yol boyu qəflətən yaxalanmış azsaylı və pərakəndə ordu hissələrinin müqavimətini qırmaqla Bakıya doğru hərəkət etdi. İki saatlıq qanlı vuruşmadan sonra zirehli qatar Yalama stansiyasını ələ keçirdi. Stansiyanı Quba alayının 2 bölüyü, süvari divizionu (360-ə qədər qılınca), jandarm dəstəsi (200 nəfərə yaxın) qoruyurdu. Bu döyüşdə sovet əsgərlərinin 6 nəfəri öldürüldü və 8 nəfəri yaralandı.

Süvari-dağ divizionu, kürd taborunun 2 bölüyü ilə mühafizə olunan Xudat stansiyası yaxınlığında 1 saylı zirehli qatarın sovet zirehli qatarının irəliləməsini dayandırmaq üçün yeni cəhdi uğur qazanmadı. Qırmızılardan hərəkətini gecikdirmək məqsədilə geri çəkilən əsgərlər Xaçmaz stansiyası yaxınlığında körpünü yandırdılar və yol dəyişdiricisini sıradan çıxartdılar. Lakin yanğın tezliklə söndürüldü, dəyişdirici düzəldildi və bundan sonra zirehli qatarlar elə bir ciddi müqavimətə rast gəlmədən Bakı istiqamətində hərəkətlərini davam etdirdi. Sonuncu qısamüddətli döyüş Xırdalan və Biləcəri stansiyaları arasında baş verdi və bundan sonra Azərbaycan zirehli qatarı Keşlə, sonra isə Bakı stansiyalarından uzaqlaşdı. Aprelin 27-də axşam saat 21-də Biləcəri stansiyası sovet zirehli

qatarları tərəfindən tutuldu, səhər saat 4-də isə "III Beynəlmiləl" zirehli qatarı Bakı stansiyasına gəldi.

Aprelin 30-da XI Ordunun əsas hissələri şəhərə daxil oldu. Onların irəliləməsi zamanı başda Xəlil paşa olmaqla yerli əhali içərisində təbliğat aparan və əhalini XI orduya müqavimət göstərməməyə çağıran Türkiyə zabitləri qrupu sovet qoşunlarına fəal kömək edirdi. Həmin gün 7-ci süvari diviziyanın hissələri Şamaxı və Ağsuya daxil oldular, mayın 1-də isə Azərbaycan hissələrinin müqavimətini aradan qaldıran Sovet zirehli qatarları Gəncə stansiyasını ələ keçirdilər.

Mayın 1-də Volqa-Xəzər Hərbi Donanmasının gəmiləri Bakı limanına daxil oldu. Mayın 3-də və 4-də Lənkəran və Astaraya hərbi dəniz desantı çıxarıldı. 1920-ci il mayın ortalarında XI Ordu Azərbaycan Cümhuriyyətinin, demək olar ki, bütün ərazisini nəzarət altına aldı. Beləliklə, bolşevik Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi ilə suverenliyini bəyan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi, hakimiyyət kommunistlərin əlinə keçdi.

Aprel hadisələrinin bilavasitə icraçılarından biri - milli hökumətə hakimiyyəti bolşeviklərə vermək barədə ultimatum təqdim etmiş Həmid Sultanov 1920-ci ilin oktyabrında keçirilmiş AK(b)P-nin II qurultayındakı çıxışında göstərirdi ki, hakimiyyətin devrilməsi üçün MK heç bir fəhlə, heç bir kəndliyə göstəriş verməmişdi. "Biz bilirdik ki, indi də olmasa, sabah, ya birisi gün qırmızı süngü burada olacaqdır. Belə də oldu, biz sovet hakimiyyətini hazır formada aldığımızı, onu bizə boşqabda gətirdilər".

Beləliklə, aprel çevrilişi xarici qüvvənin "ildırım sürətli öldürücü" yürüşü nəticəsində həyata keçdi. Daxili səbəblər isə (hökumət böhranı, Qarabağ münaqişəsi, silahlı üsyana hazırlıqda yerli kommunistlərin fəal iştirakı, Türkiyə hərbi qulluqçularının köməyi) qızıl ordunun ölkəni istila etməsini yalnız asanlaşdırdı.

Cümhuriyyətin yaradılması, uğursuzluğuna baxmayaraq, onun 23 aylıq fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixi taleyində çox mühüm hadisə idi. O, qısa müddətdə öz parlamenti, hökuməti, ordusu və pul vahidi olan demokratik respublikaya çevrildi. Azərbaycan Cümhuriyyəti demokratik respublika kimi bərqərar oldu.

NƏTİCƏ

Cənubi Qafqaz Federativ Respublikasının süqutu Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlətin, həmçinin - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələndi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranarkən onun hakimiyyət orqanları Milli Şura və onun qarşısında cavabdehlik daşıyan hökumət kabineti idi. AXC qısa müddət Tiflisdə fəaliyyət göstərdikdən sonra Gəncəyə köçür. Burada II hökumət kabineti yaradılır, ordunun yaranmasının əsası qoyulur, dövlət atributları qəbul olunur. Həmçinin, Bakı XKS-in və erməni daşnaklarının əlində olan bir sıra ərazilər, o cümlədən Bakı şəhəri və onun ətrafı azad olunaraq Azərbaycanın hökumətin nəzarətinə keçir. Bir sözlə dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi sahəsində mühüm işlər görülür və ərazi bütövlüyü bərpa olunur.

Bakı azad olunduqdan sonra paytaxt bura köçür və Azərbaycan hökuməti öz fəaliyyətini Bakıda davam etdirir. Daxili siyasət sahəsində çox mühüm işlər həyata keçirilir. Ordu yaradılır, bayraq haqqında, dövlət dili haqqında, "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" qanunlar qəbul edilir. Zəruri ərzaq mallarının xaricə aparılması qadağan edilir, azad ticarət haqqında fərman verilir, neft sənayesi sahiblərinə qaytarılır, məktəblər milliləşdirilir və bütün məktəblərdə tədris Azərbaycan dilində keçirilməyə başlayır. Gəncə, Şəki, Zaqatalada qısa müddətli pedaqoji kurslar təşkil edilir və Türkiyədən müəllimlər dəvət olunur.

Xarici siyasət sahəsində AXC-nin uğurları daha böyük idi. Xarici siyasətdə üç istiqamətli meyl müşahidə olunurdu: Türkiyə oriyentasiyası, Qərb oriyentasiyası və nəhayət ki, hərtərəfli dünya əməkdaşlığı dövrü. Azərbaycan hökuməti Osmanlı ilə Batum müqaviləsi imzalamış, Gürcüstanla hərbi ittifaq bağlamış, İranla müqavilə bağlamış, öz müstəqilliyinin de-fakto tanınmasına nail olmuşdu.

AXC daxili çekişmələr, Azərbaycan kommunistlərinin xəyanəti, erməni təcavüzü və Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində süqut etdi. Buna baxmayaraq, 23 aylıq fəaliyyəti dövründə bir çox işlər görmüş və Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin bərpa olunmasına nail olmuşdu.